

İSLÂM DÜŞÜNCESİNİN DÖNÜŞÜM ÇAĞINDA

FAHREDDİN ER-RÂZÎ

editör

Ömer Türker - Osman Demir

Bu eser
İSAM'ın İkinci Klasik Dönem Projesi kapsamında hazırlanmıştır.

İSAM Yayınları 153
İlmî Araştırmalar Dizisi 65

İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında
FAHREDDİN er-RÂZİ

editör
Ömer Türker - Osman Demir

Bu kitap
İsam Yönetim Kurulunun 21.10.2011 tarih
ve 2011/19 sayılı kararıyla basılmıştır.

© Her hakkı mahfuzdur.

Birinci Basım: Aralık 2013

ISBN 978-605-4829-09-5

İSAM Yayıncılık Sosyal Hizmetler San. ve Tic.Ltd.Şti.
İcadiye Bağlarbaşı Cad. No. 40 34662 Üsküdar/İstanbul
Tel: (0216) 474 08 50 Faks: (0216) 474 08 74
www.isam.com.tr bilgi@isam.com.tr
Sertifika No. 15734

Pasifik Ofset
Cihangir Mah. Güvercin Cad. No. 3/1
Baha İş Merkezi A Blok Kat 2, 34310 Haramidere / İstanbul
Tel: (0212) 412 17 77
Sertifika No: 12027

Türker, Ömer (ed.)
İslâm düşüncesinin dönüşüm çağında Fahreddin er-Râzî / Ömer Türker -
Osman Demir (ed.). - İstanbul : İSAM Yayınları, 2013.
635 s. ; hrt. ; 24 cm. - (İSAM Yayınları; 153. İlmî Araştırmalar Dizisi; 65)
Dizin ve kaynakça var.
ISBN 978-605-4829-09-5

10

FAHREDDİN ER-RÂZÎ VE DİNLER TARİHİ*

Hidayet Işık

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Dinler tarihi çalışmalarının İslâm dünyasındaki geçmişine göz attığımızda müslüman bilginlerin bu çalışmalara çok erken devirlerde başladıklarını ve kendilerinden sonraki kuşaklara çok zengin bir tarihî-dinî-kültürel miras bıraktıklarını görmekteyiz. İbn Kelbî (ö. 206/820), Ali b. Rabben et-Taberî (ö. 240/855), Eş'arî (ö. 324/935), İbnü'n-Nedîm (ö. 380/990), Âmirî (ö. 381/992), Hârizmî (ö. 387/997), Bâkılânî (ö. 403/1013), Bağdâdî (ö. 429/1038), Bîrûnî (ö. 441/1049), İbn Hazm (ö. 456/1064), Ebû'l-Meâlî (ö. 485/1092'den sonra) ve Şehristânî (ö. 548/1183) gibi müslüman âlimler, ardlarında dinler tarihine ait bilgilerin bulunduğu ve artık klasik olmuş eserler bırakanların önde gelenleri arasındadırlar.

Ansiklopedik bir âlim olmakla birlikte büyük bir filozof/kelâmcı ve müfessir olan Fahreddin er-Râzî, sadece klasik İslâm ilimleriyle ilgili eserler vermiş bir bilgin değildir. Onun, diğer bir ismi *el-Milel ve'n-nihal* olan *İ'tikâdâtü fırakî'l-müslimîn ve'l-müşrikîn* adlı, dinler tarihi

.....

* Bu makale, tarafımızdan doktora tezi (1998, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) olarak hazırlanan ve daha sonra *Dinler Tarihi Açısından Fahreddin Razi ve Eserleri* (Konya: Numan Teknik, 2005) adıyla yayımlanan kitabımızdan ve ilgili dipnotlarda gösterilen Râzî hakkındaki diğer araştırmalarımızdan hareketle, söz konusu çalışmalarda kaynaklar kullanılarak, ilgili yerler kısmen özetlenerek ve onlarda bulunmayan Yahudilik ve Hristiyanlık'la ilgili kısımlar ilâve edilerek hazırlanmıştır.

ile doğrudan ilgili bir eseri ve *Münâzara fi'r-red ale'n-nasârâ* adlı Hıristiyanlığa karşı bir reddiyesi bulunmaktadır. Bunun yanında, başta *et-Tefsîrû'l-kebîr*'i olmak üzere çeşitli eserlerinde o, değişik dinlerle ilgili bazan özlü, bazan ayrıntılı bilgiler vermektedir. Her ne kadar dinler tarihi, Râzî'nin yaşadığı devirde bugünkü anlamda müstakil bir bilim dalı olarak teşekkül etmiş olmasa da, bütün bunlar İslâm dünyasındaki dinler tarihi çalışmaları açısından önem arz etmektedir ve onun, aynı zamanda dinler tarihi açısından da incelenmesini gerekli kılmaktadır. Kaldı ki bütün bunlar olmasaydı bile tefsirinde diğer dinlere dair verdiği bilgiler onun bu özelliği için yeterli bir sebep teşkil edecekti.

Biz bu çalışmamızda, Râzî'yi dinler tarihi açısından tetkik edecek ve onun çeşitli dinler üzerindeki bilgi, görüş ve düşüncelerini inceleyeceğiz. Yalnız, burada bir makale hacmi içerisinde örnekleme olarak Râzî'nin sadece bazı dinlerle ilgili görüşlerine yer vereceğiz. Bu dinleri deskriptif/tasvirî bir yaklaşımla, olduğu gibi sunarak üzerlerinde kritik edici herhangi bir yaklaşımda bulunmayacağız.

I. DİNLER TARİHİ AÇISINDAN RÂZÎ

1. Dinler Tarihi ile İlgili Bilgilerin Yer Aldığı Eserleri

a) *İ'tikâdâtü fırakî'l-müslimîn ve'l-müşrikîn* (*el-Milel ve'n-nihal*)

Râzî, birinci dereceden dinler tarihi ile ilgili bu risâlesinde milel-nihal geleneğini sürdürmüştür. On bab halindeki risâle ana hatlarıyla İslâm mezhepleri tarihi ve dinler tarihi olarak iki bölümde değerlendirilebilir. Dinler tarihi ile ilgili onuncu babda Râzî, sırasıyla yahudi ve hıristiyan fırkaları, Zerdüştilik ve Mecûsî fırkaları, Maniheizm, Deysâniyye, Merkûniyye, Mazdekizm ve Sâbiîliği anlatır. Eserin, Kahire Timur Paşa Kütüphanesi (nr. 178) ve Hollanda Leiden Kütüphanesi (nr. 585) olmak üzere iki yazma nüshası; Ali Sâmî en-Neşşâr (Beyrut 1402/1982), Tâhâ Abdürraûf (Kahire 1398/1978) ve M. Mu'tasım-Billâh el-Bağdâdî (Beyrut 1406/1986) tarafından yapılmış üç ayrı neşri bulunmaktadır.

b) *Münâzara fi'r-red ale'n-nasârâ*

İslâm-hıristiyan polemğine dair olan bu eser, Râzî ile ismi belirtilmeyen Hârizmli bir hıristiyan rahip/misyoner arasında geçmektedir.

Eserde Hz. İsa'nın tanrılığı İslâm açısından reddedilmiş; Hz. Muhammed'in peygamberliğinin gerçek olduğu ortaya konularak Hz. İsa'nın Hz. Muhammed'e karşı üstün olduğu fikrine karşı çıkmıştır. Bunun yanında müslümanlar arasında teşbih ve teccim inançlarının bulunduğu, İslâm'ın kılıç zoru ile yayıldığı, müslümanların İslâm'ı anlamakta ayrılığa düşerek birbirlerini tekfir ettikleri gibi düşünceler de reddedilmiştir (s. 12, 21-77).

Abdülmecîd en-Neccâr tarafından tahkikli neşri¹ yapılan esere yine onun tarafından bir mukaddime yazılarak metinden önce kitabın Râzî'ye nispeti, muhtevası vb. konular işlenmiştir. (s. 5-17). Biz de eserin tercümesini² yaptığımızda sunuş yazımızda eser hakkında genel bilgiler verdikten sonra eseri Hristiyanlık açısından incelemiş bulunuyoruz (s. 11-34).

c) *Mefâtihu'l-gayb (et-Tefsîrû'l-kebîr)*

Râzî'nin *Mefâtihu'l-gayb* adlı *et-Tefsîrû'l-kebîr*'i, devrindeki bütün ilimlerle beraber çeşitli dinlerle ilgili çok zengin bir malzeme yığını ihtiva etmektedir. İsmail Cerrahoğlu eserin bu zengin bilgi birikimine işaret ederek “tefsirinde temas edilen her bir hususun önemli bir tez konusu olacak özellikte olduğunu” söylemiştir.³ İbn Hallikân, “Râzî'nin eserleriyle meşgul olan âlimlerin eskilerin eserlerini terkettiklerini” söylerken,⁴ İbnü'l-Kıftî, “Râzî'nin ilminin, mütekaddimîn ve müteahhirîn ilmini içine aldığını, onun kitaplarını okuyanların bu âlimlerin ilmine de vâkıf olacaklarını” söylemiştir.⁵ Buradan hareketle biz de, Râzî'nin, bütün ilmi birikimini kullandığı ve son yazdığı eseri olan tefsirini okuyanın, onun diğer eserlerini okumaktan da müstağni kalacağını düşünüyoruz. Elbette bu bir tesbittir, ancak buradan hareketle tefsire müracaat edildiği takdirde Râzî'den önceki eserlere ve onun tefsiri dışındaki diğer eserlerine bakmaya ihtiyaç duyulmayacağı sonucuna varmamak gerekir.

.....

1 Nşr. Abdülmecîd en-Neccâr, Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1986.

2 Razi, *Hristiyanlığın Reddine Yönelik Tartışmalar*, trc. Hidayet Işık, İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.

3 Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 238.

4 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, IV, 249-250.

5 İbnü'l-Kıftî, *Ahbârü'l-ulemâ'*, s. 190-191.

Râzî, adı geçen tefsirinde Yahudilik, Hristiyanlık, Hint, İran ve İslâm öncesi Arap dinleri, Eski Yunan dini, Haniflik, Sâbîlik, put-perestlik ve dinî-felsefî bir problem olarak reenkarnasyon üzerinde değerli malzemeler sunmuştur. Bununla da kalmayarak günümüzdeki dinin menşei ve dinlerin sınıflandırılmasını andıran meselelere değinmiştir.

d) *Hadâiku'l-envâr fî hakâiki'l-esrâr (Câmiu'l-ulûm)*

Râzî'nin, konumuzla ilgili diğer bir eseri, içinde “Makâlâtü ehli'l-âlem” isimli dinler tarihi ile ilgili müstakil bir bölümün bulunduğu, *Hadâiku'l-envâr fî hakâiki'l-esrâr (Câmiu'l-ulûm)* adlı ilimler ansiklopedisidir. Râzî, Hârizmşah Hükümdarı Alâeddin Tekiş'e (ö. 597/1200) ithaf ettiği ve 574'te (1178) telif ettiği henüz yazma⁶ halindeki bu Farsça eserinde, devrindeki altmış ilmi ele alarak elli dördüncü babda dinler tarihine yer vermiştir.

İlgili bölümde Râzî, kendi devrinde yeryüzünde mevcut olan dinlerin ve mezheplerin taraftarlarını dokuz bölüm altında incelemiştir. Dünyadaki bütün insanların doktrinel fikirlerini incelediği birinci bölümde, peygamberlik müessesesi karşısındaki tavırlarına göre Berâhime, Mülhitler ve Dehrîler'i ele almıştır. Şeriat sahibi peygamberlerin dinlerini incelediği ikinci bölümde İslâm, Yahudilik, Hristiyanlık ile birlikte Mecûsîler'i incelemiştir. Üçüncü bölümde, temel İslâm mezheplerinin sınıflandırmasını yapmış, dördüncü bölümden dokuzuncu bölüme kadar ayrıntıya girmeden söz konusu ettiği bütün bu mezheplerin kendi içlerindeki fırkalarının isimlerini vermiştir. Dokuzuncu ve sonuncu bölümde de ikinci bölümde zikrettiği şeriat sahibi dinlerden İslâmiyet dışındakilerinin fırkalarını zikretmiştir. Buna göre hristiyanlar Melkânîler, Ya'kûbîler ve Nestûrîler; yahudiler Karâiyye, Mugayriyye ve Sâmiriyye; Mecûsîler ise Berdesâniyye, Merkûniyye ve Mazdekiyye gibi fırkalara ayrılmıştır.⁷

.....

6 Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1753; Râşid Efendi, nr. 1131; Esad Efendi, nr. 2559.

7 *Hadâiku'l-envâr*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1753; Râşid Efendi, nr. 1131; Esad Efendi, nr. 2559; ayrıca bk. Monnot, *Islam et Religions*, s. 34-38.

e) Diğer Eserleri

Râzî'nin yukarıda sözü edilen eserlerinden başka *el-Metâlibü'l-â-liye*,⁸ *el-Mebâhisü'l-meşrikiyye*,⁹ *el-Muhassal*,¹⁰ *el-Erbatn*,¹¹ *Me'âlimü usûli'd-dîn*¹² ve *Münâzarât*¹³ gibi diğer bazı eserlerinde de çeşitli dinlerle ilgili bazı bilgiler bulunmaktadır. Bu eserlerde reenkarnasyon, putperestlik, çift kutuplu düalist tanrı anlayışı, Berâhime ve dinlerin sınıflandırılması gibi problemler işlenmiştir.¹⁴

2. Dinleri İncelemede Kullandığı Metotlar

Râzî'nin, dinler tarihi ile ilgili bilgilerinin bulunduğu eserlerindeki metodolojisinin bugünkü karşılaştırma, tasvir ve tarih metotlarına uygun olduğunu, teknik anlamda son derece objektif davrandığını görüyoruz. O, muhaliflerinin görüşlerini olduğu gibi nakletmekten çekinmemiş, meselâ *İ'tikâdât*'ında, diğer dinlerle ilgili görüşlerini günümüzdeki tasvirî anlayışa uygun olarak yorumsuz vermiştir.

Râzî, dinlerle ilgili bilgileri, ya ilgili âyetleri tefsir ederken doğrudan, ya da diğer çeşitli konuları anlatırken fırsat düştükçe dolaylı olarak vermiştir. Meselâ “Bu ümmetin Mecûsiler'i Kaderiyye'dir” hadisini¹⁵ anlatırken Mecûsler hakkında özlü bilgi vermiş,¹⁶ Allah'ın şerri yaratması meselesini tartışırken Seneviyye'den bahsetmiştir.¹⁷

.....

8 Nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1407/1987.

9 Nşr. M. Mu'tasım-Billâh el-Bağdâdî, Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1410/1990.

10 Nşr. S. Dügaym, Beyrut: Dârü'l-fikri'l-Arabî, 1992; *Kelama Giriş* adıyla trc. Hüseyin Atay, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1978.

11 Kahire: Mektebetü'l-külliyeti'l-Ezheriyye, 1986.

12 Nşr. S. Dügaym, Beyrut: Dârü'l-fikri'l-Arabî, 1992; *İslam İnancının Temel Konuları* adıyla trc. Nadim Macit, Erzurum: İhtar Yayıncılık, 1996.

13 Nşr. Fethullah Huleyf, Beyrut: Dârü'l-meşrik, 1967.

14 Râzî'nin, dinler tarihi ile ilgili bilgilerinin yer aldığı eserleri hakkında geniş bilgi için bk. Işık, *Dinler Tarihi Açısından Fahreddin Razi ve Eserleri*, s. 50-62; a.mlf., “Fahreddin Razi'nin Çeşitli Dinler ile İlgili Bilgi ve Görüşleri”, s. 166-170.

15 Ebû Dâvud, “Sünnet” 17.

16 Râzî, *Tefsîr*, mtn. XXIX, 69-70 / trc. XXI, 38-39.

17 Râzî, *Tefsîr*, mtn. I, 88 / trc. I, 119.

Râzî'nin genel tarihin verilerinden de faydalandığı görülmektedir. Meselâ; putlara ibadetin ortaya çıkışı konusunda, "Tarihlerde şu ifade edilmiştir" diyerek bazan eser ismi vermeksizin ilgili rivayetleri aktarmıştır.¹⁸

Râzî, gözlem metodundan da yararlanmış, meselâ Hintliler'in ve Türkler'in Tanrı inancına sahip olduklarını söylerken bizzat kendi müşahedelerine dayanmıştır.¹⁹

Râzî, karşılaştırma metodunu çok fazla kullanmış, meselâ Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâmiyet arasında karşılaştırma yaparak şer'î hükümlerin niteliğini,²⁰ rab edinmenin²¹ anlamını²² ve Tevrat'ın tahrifi problemini²³ anlatmıştır. Bunun yanında tanrı problemiyle ilgili olarak Allah'ın isimlerinden bahsederken, "ilâh" kelimesinin Allah'tan başkasına verilmesinin hükmünü tartışmış ve Kureyş putperestlerinin bu ismi kendi putlarına verdiklerini söylemiştir.²⁴ Peygamberlik kurumuyla ilgili bir karşılaştırma da yaparak Kureyş müşrikleri gibi Brahmanlar'ın da Hz. Peygamber'in ve diğer bütün peygamberlerin peygamberliğini reddettiklerini söylemiştir.²⁵

Râzî, filozof/kelâmcı olması dolayısıyla sık sık normatif değerlendirmelerde bulunmuş, meselâ hıristiyanların küfrünün putperestlerin küfründen daha aşırı olduğunu söylemiştir.²⁶ Benzer değerlendirmeleri Sâbiiler²⁷ ve Mecûsîler²⁸ konusunda da yapmıştır.²⁹

.....

18 Râzî, *Tefsîr*, mtn. II, 114 / trc. II, 136-137.

19 Râzî, *Tefsîr*, mtn. XVIII, 10 / XIII, 46.

20 Râzî, *Tefsîr*, mtn. XX, 102-103 / trc. XIV, 323-324.

21 "Onlar Allah'ı bırakıp hahamlarını, papazlarını ve Meryem oğlu Mesih'i rableri olarak kabul ettiler. Oysa tek Allah'tan başkasına kulluk etmemekle emrolunmuşlardı. Ondan başka tanrı yoktur. Allah koştukları eşlerden münezzehtir" (Tevbe 9/31).

22 Râzî, *Tefsîr*, mtn. XV, 38 / trc. XI, 487.

23 Râzî, *Tefsîr*, mtn. XIII, 78 / trc. X, 21.

24 Râzî, *Tefsîr*, mtn. I, 143 / trc. I, 202.

25 Râzî, *Tefsîr*, mtn. XIII, 74 / trc. X, 14-15.

26 Râzî, *Tefsîr*, mtn. XVI, 33 / trc. XI, 479.

27 Râzî, *Tefsîr*, mtn. III, 213 / trc. III, 274

28 Râzî, *İtikâdât*, Neşşâr, s. 86-87 / Bağdâdî, s. 121 / Abdürraûf, s. 136.

29 Râzî'nin, dinleri incelemede kullandığı metotlar hakkında geniş bilgi için ➞

3. Dinlerle İlgili Kullandığı Kaynaklar

Râzî'nin öncelikli kaynakları Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihal*'i,³⁰ Bîrûnî'nin *el-Âsârü'l-bâkiye*'si³¹ ve Bâkîllânî'nin eserleridir.³² Putperestliğin ortaya çıkışıyla ilgili ve Ebû Ma'sher Câ'fer b. Muhammed el-Müneccim el-Belhî (ö. 272/886) ve *er-Red alâ abedeti'l-esnâm* adlı eseriyle Ebû Zeyd el-Belhî'yi (ö. 340/952) kaynak olarak kullanmıştır.³³ İslâm öncesi Arap putperestliği ile ilgili kaynakları arasında *Diyânâtü'l-Arab* adlı eser bulunmaktadır.³⁴

Râzî Kitâb-ı Mukaddes'i tefsirinde kaynak olarak kullanan ilk müfessir olarak gösterilmektedir.³⁵ Yeri geldikçe Tevrat, İncil, Zebur, Eş'ya, Habakkuk bölümlerinden çeşitli alıntılar yapmıştır.³⁶

Râzî'nin bir diğer kaynağı siyer kitaplarıdır. Hz. Meryem'in Hz. İsâ'ya hamile kalması ve Hz. İsâ'dan sonra havârilere yahudilerden gördüğü eziyetler hakkındaki kaynağı İbn İshak'tır.³⁷ Pavlus, teslisin ortaya çıkışı, Nestûrlük, Yâ'kûbilik ve Melkitliğin teşekkülü hakkındaki kaynağı ise Vâhidî'dir.³⁸

Râzî sahâbe ve tâbiîn kavillerinden de yeri geldikçe yararlanma yoluna gitmekte, meselâ Sâbiîler'in kimliği konusunda Mücâhid, Hasan-ı Basrî ve Katâde'nin görüşlerini aktarmaktadır.³⁹

.....

bk. Işık, *Dinler Tarihi Açısından Fahreddin Razi ve Eserleri*, s. 62-71; a.mlf., "Fahreddin Razi'nin Çeşitli Dinler ile İlgili Bilgi ve Görüşleri", s. 170-172.

30 Râzî, *Tefsîr*, mtn. II, 114 / trc. II, 137; mtn. II, 236-237 / trc. II, 382-383.

31 Râzî, *Tefsîr*, mtn. XXI, 164 / trc. XV, 247.

32 Zerkân, *Fahrüddîn er-Râzî*, s. 38.

33 Râzî, *Tefsîr*, mtn. II, 112 / trc. II, 134; mtn. XIII, 36 / trc. IX, 507; mtn. XXX, 143 / trc. XXII, 157.

34 Râzî, *Tefsîr*, mtn. II, 99 / trc. II, 106.

35 Zerkân, *Fahrüddîn er-Râzî*, s. 40; Uludağ, *Fahrettin Râzî*, s. 119.

36 Râzî, *Tefsîr*, mtn. I, 104 / trc. I, 143; mtn. XVII, 104 / trc. XIX, 357; mtn. III, 37-38 / trc. II, 460-461; mtn. VII, 173 / trc. VI, 135; mtn. VIII, 115 / trc. VI, 419.

37 Râzî, *Tefsîr*, mtn. VIII, 26 / trc. VI, 273; mtn. VIII, 70 / trc. VI, 345-346.

38 Râzî, *Tefsîr*, mtn. XVI, 34 / trc. XI, 481.

39 Râzî, *Tefsîr*, mtn. III, 105 / trc. III, 56.

Bunun yanında Zerdüştlük'le ilgili hususlarda mitolojileri⁴⁰ de kaynak olarak kullanmaktadır.⁴¹

II. RÂZÎ'NİN ÇEŞİTLİ DİNLERLE İLGİLİ VERDİĞİ BİLGİLER

Râzî, tefsirinde ve diğer eserlerinde değişik dinler hakkında çok çeşitli bilgiler vermektedir. Biz burada örnekleme olarak onun, kendi devrine göre orijinal bilgiler verdiği putperestlik, Mecûsilik, Yahudilik ve Hristiyanlık hakkındaki bilgilerini özetleyeceğiz. Bunların dışındaki dinlerle ilgili bilgi ve görüşlerini Râzî hakkındaki tezimize ve onunla ilgili diğer çalışmalarımıza havale ediyoruz.

1. Putperestlik

Her şeyden önce Râzî'nin, putperestliğin kendi içindeki mantık silsilesine değindiğini belirtmemiz gereklidir. O, Şehristânî'nin dediği gibi, "hiçbir akıl sahibinin, kendi eliyle yonttuğu şeylere tapınmasını ve onları tanrı edinmesini kabul etmenin mümkün olmadığına"⁴² işaret etmektedir. Peşinden bu konuda Ebû Zeyd el-Belhî'nin (ö. 340/952) *er-Red alâ abedetü'l-esnâm* adlı eserinden şunu rivayet etmektedir: "O anda, yontularak elde edilen bu kütüklerin, göklerin, arzın, bitkilerin ve canlıların yaratıcısı olmadığını bilmek, açıklığı herkesçe bilinen bedîhî bir bilgidir. Zaruri ve bedîhî bilgiler hususunda ise, insanlar arasında ayrılığın bulunması câiz değildir."⁴³ Râzî, bundan sonra bu dini benimseyenlerin, kendilerine göre birtakım açıklamaları bulunması gerektiğini ifade eder. Aksi halde, putperestliğin insanlar arasında bu kadar yayılmaması gerektiğini belirtir. Bundan sonra da putperestliğin çıkış sebepleri üzerinde durur.⁴⁴

.....

40 Râzî, *Tefsîr*, mtn. XIII, 116 / trc. X, 73; Râzî, *İtikâdât*, Neşşâr, s. 86-87 / Abdürraûf, s. 136 / Bağdâdî, s. 121.

41 Râzî'nin, dinlerle ilgili kullandığı kaynaklar hakkında geniş bilgi için bk. Işık, *Dinler Tarihi Açısından Fahreddin Razi ve Eserleri*, s. 71-78; a.mlf., "Fahreddin Razi'nin Çeşitli Dinler ile İlgili Bilgi ve Görüşleri", s. 172-174.

42 Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, II, 259.

43 Râzî, *Tefsîr*, mtn. XXX, 143 / trc. XXII, 157.

44 Râzî, *Tefsîr*, mtn. XXX, 143 / trc. XXII, 157.

Râzî'nin de belirttiği kadarıyla putperestler, âlemde mevcut olan her şeyin yaratıcısının Allah olduğunu biliyor⁴⁵ ve putların yaratmaya ve var etmeye kâdir olmadıklarını itiraf ediyorlardı.⁴⁶ Ancak ne var ki onlar, putların Allah'ın ortakları olduklarına inanıyorlar⁴⁷ ve Allah katında kendilerine şefaathçi olacaklarını söylüyorlardı.⁴⁸ Bazıları da Allah'a ibadet etmeye liyakatleri olmadığı için putlara ibadetle meşgul olduklarını ve bu yüzden putlara ibadet etmenin, Allah'a ibadet etmekten daha önemli olduğunu söylemekteydiler.⁴⁹ Râzî, putperestlerin daha ileriye gidip Allah'ın kendilerine bu putlara ibadet etmelerini emrettiğine inandıklarını söylemekte, oysa Allah'ın bunu emrettiğine dair hiçbir delilin bulunmadığını, aksine bunu yasakladığını ifade etmektedir.⁵⁰

Râzî, putperestliğin tarihinden de söz etmektedir. Ona göre, yeryüzünde tevhitte sonraki en eski din putperestliktir. İlk çıkışı Hz. Nûh öncesine kadar uzanan putperestlik dünyanın birçok bölgesine yayılmıştır. Hz. Nûh ve sonrasındaki peygamberler özellikle putperestliği ortadan kaldırmak için gönderilmişlerdir.⁵¹

Râzî'ye göre putperestliğin menşei ve ortaya çıkış sebepleri şunlardır:

1. Putperestliğin çıkış sebebi yıldızların durumlarıyla ilgilidir. Putlara tapan bu insanlar, mevsimlerin ve bazı olayların değişmesinin yıldızların durumlarının değişmesine bağlı olduğunu görerek bazıları, bu yıldızların kendiliklerinden var olduklarını, diğer bazıları ise Allah'ın yaratıkları olduğunu söylemişlerdir. Her iki grup da bu yıldızlara tâzimde bulunmaya ve Allah ile aralarında vesile edinmek gayesiyle onlara ibadet etmeye başlamışlardır. Daha sonra yıldızların gözden kaybolduklarında da onlara ibadet edebilme amacıyla onların putlarını ve heykellerini yapmaya başlamışlardır.⁵² Râzî, putperestliğin çıkış sebebini yıldızlara

•••••

45 Râzî, *Tefsîr*, mtn. XIV, 12 / trc. X, 268.

46 Râzî, *Tefsîr*, mtn. XIII, 112 / trc. X.69.

47 Râzî, *Tefsîr*, mtn. XIII, 112 / trc. X, 69.

48 Râzî, *Tefsîr*, mtn. XVIII, 224 / trc. XIII, 362.

49 Râzî, *Tefsîr*, mtn. XVII, 59 / trc. XII, 332.

50 Râzî, *Tefsîr*, mtn. XVIII, 141 / trc. XIII, 241.

51 Râzî, *Tefsîr*, mtn. II, 112 / trc. II, 133; mtn. XIII, 35 / trc. IX, 505; mtn. XXX, 143 / trc. XXII, 157.

52 Râzî, *Tefsîr*, mtn. II, 112-113 / trc. II, 134; mtn. XIII, 36 / trc. IX, 506; ☞

tapmaya bağlayan bu görüşün en doğru görüş olduğunu belirterek⁵³ bunların Sâbiîler olduğunu ileri sürmüş⁵⁴ ve Hz. İbrâhim'in bunlara gönderildiğini⁵⁵ ifade etmiştir. Ancak Sâbiîler'in gök cisimlerine ibadet eden kişiler olduklarını söyleyerek yanılgiya düşmüştür.⁵⁶ Putperestliğin menşei yıldızlara bağlayan diğer bir görüş, münec-cimlerin-astrologların fonksiyonuyla ilgilidir. Müneccimlerin yıldızları kutsamasından hareketle zamanla bu yıldızların kendilerine ibadet edilmeye başlanmıştır.⁵⁷

2. Râzî'nin, Ebû Ma'ser Ca'fer b. Muhammed el-Müneccim el-Belhî'den aktardığı bir görüşe göre putperestliğin menşei, Allah'ın bir cisim olduğuna ve bir mekânda bulunduğuna inanan Mücessime ve Müşebbihe inancıdır. Buna göre Çin ve Hint putperestlerinin bir-çoğu tanrısal nurun mekânının arş olduğunu söylerken Müşebbihe de arşın üzerine oturmuş büyük bir cisim tasavvur etmiş ve ona inanmıştır.⁵⁸

3. Putperestliğin menşei hulûl inancıdır. Hulûl taraftarları Allah'ın yüce şahsiyetlere ve bunun sonucunda putlara ve heykellere hulûl edeceğine ve onun içine gireceğine inanmışlardır. Nitekim bazı aşırı Şîî kolları, Hz. Ali'nin Hayber Kalesi'nin kapısını söküp attığında, Tanrı'nın onun bedenine hulûl ettiğine ve dolayısıyla onun da ilâh olduğuna inanmışlardır.⁵⁹

.....

mtn. XXV, 254-255 / trc. XVIII, 338-339; mtn. XVII, 60 / trc. XII, 332; mtn. XX, 83 / trc. XIV, 283; mtn. XXV, 120 / trc. XVIII, 129; mtn. XXX, 143 / trc. XXII, 157-158; Râzî, *İ'tikâdât*, Neşşâr, s. 90 / Abdürraûf, s. 143 / Bağdâdî, s. 126; Râzî, *Me'âlimü usûlî'd-dîn*, s. 59 / *İslam İnancının Temel Konuları*, s. 74.

53 Râzî, *Tefsîr*, mtn. XIII, 36 / trc. IX, 506.

54 Râzî, *Tefsîr*, mtn. XXX, 143 / trc. XXII, 157-158; Râzî, *İ'tikâdât*, Neşşâr, s. 90 / Abdürraûf, s. 143 / Bağdâdî, s. 126.

55 Râzî, *Me'âlimü usûlî'd-dîn*, s. 59 / *İslam İnancının Temel Konuları*, s. 74.

56 Sâbiîler hakkında geniş bilgi için bk. Gündüz, *Sâbiîler Son Gnostikler*.

57 Râzî, *Tefsîr*, mtn. II, 113 / trc. II, 134-135; mtn. XVII, 60 / trc. XII, 332; Râzî, *Me'âlimü usûlî'd-dîn*, s. 59-60 / *İslam İnancının Temel Konuları*, s. 75.

58 Râzî, *Tefsîr*, mtn. II, 112 / trc. II, 134; mtn. XIII, 37 / trc. IX, 507; XXX, 143 / trc. XXII, 157-158; mtn. XVIII, 141 / trc. XIII, 241; Râzî, *Me'âlimü usûlî'd-dîn*, s. 59 / *İslam İnancının Temel Konuları*, s. 74.

59 Râzî, *Tefsîr*, mtn. II, 113 / trc. II, 135; mtn. XVII, 60 / trc. XII, 332; mtn. XXX, 144 / trc. XXII, 159.

4. Putperestlik, meleklerle ibadet etme sonucu ortaya çıkmıştır. Bazı kişiler, insanların Allah'a ibadet etme ehliyetinin olmadığını söyleyerek kendilerini Allah'a ibadete lâyık görmemişler, bunun yerine meleklerle tapmışlardır. Bazıları, kendilerine Allah katında şefa'at etmeleri için meleklerle taptıklarını söylemişlerdir. Diğer bir kısım ise, süflî âlemde bulunan insanların, yüce âlemde bulunan meleklerle tapmaları gerektiğine inanmışlar, onların kendilerinin, Allah'ın da onların tanrısı olduğunu söylemişlerdir. Bir kısmı da, Allah'ın, yeryüzünün her bir bölgesinin idaresini, belli bir meleğe bıraktığını söylemişlerdir. Bütün bunların sonucunda melekleri müşahhas hale getirmek için onların heykellerini yaparak onlara tapınmaya başlamışlardır.⁶⁰

5. Putperestlik, ruh fikrinden neşet etmiştir. Bir kısım insanlar, âlemdaki her bölgeyi idare edenin, ruhlar âleminde belli bir ruh olduğu inancından hareketle bu ruhlara tapmışlar ve daha sonra onların heykellerini yapıp müşahhas hale getirmişlerdir.⁶¹

6. Eski toplumlar bazı kimseler, peygamberlerin ve sâlih kimselerin ölümünden sonra, onları çok sevdiklerinden ve kendilerini unutamadıklarından dolayı, yollarını devam ettirmek gayesiyle, hâtıralarına hürmeten her birinin heykelini yapmışlar ve onların yerine bu heykellere saygı göstermeye başlamışlardır. Zamanla bu durum unutulup bu put ve heykellerin kendilerine tapınılmaya başlanmıştır.⁶² Bazan da büyük bir kral veya büyük bir şahsiyet öldüğünde, yine onları unutmamak için heykellerini yapmışlar ve zamanla onlara tapınmaya başlamışlardır.⁶³

7. Putperestler putlarını, müslümanların Kâbe'yi kible edinip ona yöneldikleri gibi Tanrı'ya ibadette kible edinmişler,⁶⁴ daha sonra bu durum unutulup putların kendilerine ibadet edilmeye başlanmıştır.⁶⁵

.....

60 Râzî, *Tefsîr*, mtn. XIII, 37 / trc. IX, 507-508; mtn. XXV, 254-255 / trc. XVIII, 338-339; mtn. XXVIII, 232 / trc. XX, 395; Râzî, *Me'âlimü usûli'd-dîn*, s. 59 / *İslam İnancının Temel Konuları*, s. 74-75.

61 Râzî, *Tefsîr*, mtn. XVII, 60 / trc. XII, 332.

62 Râzî, *Tefsîr*, mtn. II, 113 / trc. II, 135; mtn. XVII, 60 / trc. XII, 332; mtn. XXX, 143 / trc. XXII, 158.

63 Râzî, *Tefsîr*, mtn. XXX, 143-144 / trc. XXII, 158.

64 Râzî, *Tefsîr*, mtn. II, 113 / trc. II, 135; mtn. XXX, 144 / trc. XXII, 159.

65 Râzî'nin, putperestlikle ilgili bilgi ve görüşleri hakkında geniş bilgi için bk. Işık, *Dinler Tarihi Açısından Fahreddin Razi ve Eserleri*, s. 163-174; ☞

2. Mecûsîlik

Kaynaklarda, Zerdüş'te nispetle Zoroastrianizm/Zerdüştlük, ateş kültüne nispetle ateşperestlik ve din adamı sınıfı Magi/Mecûs'a nispetle Mecûsîlik olarak geçen bu dinin kurucusu olan Zerdüş hakkında Râzî şu bilgileri vermektedir: "Azerbaycanlı'dır; Beştâsef b. Lehrâsef zamanında ortaya çıkmış, peygamberlik iddia etmiş ve Beştâsef de onun dinini kabul etmiştir; İsbendiyar b. Beştâsef, Zerdüş'ün dinini yeryüzünün birçok yerine yaymıştır."⁶⁶ Bu noktada Şehristânî⁶⁷ ile Râzî'nin bilgileri hemen hemen birbirinin aynıdır.

Râzî, Hz. Mûsâ'dan bahsederken Mu'tezile imamlarından Kâdî Abdülcebbâr'ın İbn Abbas'tan naklettiği bir rivayeti eleştirerek tarihî olarak Zerdüş'ün Hz. Mûsâ'dan sonra yaşadığını belirtmiştir. Buna göre Hz. Mûsâ ile mücadele eden Mısır sihirbazları arasında Ninevâlî bir Mecûsî de vardır. Râzî, böyle bir rivayetin problemli olduğunu, çünkü Mecûsîler'in Zerdüş'e tâbi olan kimseler olduğunu, Zerdüş'ün ise Hz. Mûsâ'dan sonra yaşadığını söyler.⁶⁸ Hakikaten Zerdüş'ün milâttan önce VI. yüzyılda, Hz. Mûsâ'nın da milâttan önce XIII. yüzyılda yaşadığı göz önünde bulundurulursa Râzî'nin ne kadar haklı olduğu ortaya çıkar.

Râzî Mecûsîler'den, *el-Erbâin* adlı eserinde cisimlerin zatları ve sıfatları ile hâdis olduğuna inanan,⁶⁹ tefsirinde ise âlemin Allah tarafından yaratıldığını kabul eden ve peygamberlere inanan⁷⁰ kimseler olarak söz eder.

Râzî, Mecûsî düalizmine işaret ederek Mecûsîler'in, Allah'a ve şeytana tekebül eden Hürmüz ve Ehrimen adlarında iki tanrısının olduğunu;⁷¹ Hürmüz'ün hayır ve iyiliklerin ve buna bağlı olarak in-

.....

a.mlf., "Fahreddin Razi'nin Çeşitli Dinler ile İlgili Bilgi ve Görüşleri", s. 193-198; a.mlf., "Fahreddin Razi'nin Din Anlayışı İçerisinde Putperestliğin Yeri ve Putperestlikle İlgili Verdiği Bilgiler", s. 35-51.

66 Râzî, *İ'tikâdât*, Neşşâr, s. 86 / Abdürreûf, s. 134-135 / Bağdâdî, s. 120-121.

67 Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I, 236.

68 Râzî, *Tefstr*, mtn. XIV, 199 / trc. X, 545.

69 Râzî, *el-Erbâin*, I, 29.

70 Râzî, *Tefstr*, mtn. XVIII, 77 / trc. XIII, 144.

71 Râzî, *Tefstr*, mtn. XIX, 61 / trc. XIII, 465; mtn. XIV, 12 / trc. X, 268; mtn. XIV, 70 / trc. X, 358.

sanların ve bitkilerin; Ehrimen'in ise şer ve kötülüklerin ve buna bağlı olarak yırtıcı hayvanların yaratıcısı olduğunu;⁷² Hürmüz'ün kadim, Ehrimen'in ise muhdes ve yaratıcısının da Hürmüz olduğunu;⁷³ her iki tanrı arasında devamlı bir savaş bulunduğunu söylemektedir.⁷⁴

Râzî, Mecûsîler'deki düalist tanrı anlayışının ortaya çıkmasının sebebi olarak hem rasyonel açıklama getirmekte hem de mitolojik rivayetlerde bulunmaktadır. Rasyonel açıdan, düalistlere göre Allah kötülük işlemeye kâdir değildir. Zira hayrı işlemek iyi, şerri işlemek de kötüdür ve bir varlığın hem iyiye, hem de kötüye gücü yetmesi mümkün değildir.⁷⁵ Dolayısıyla şerri yaratan başka bir tanrının olması gereklidir.

Râzî'nin zikrettiği mitolojik rivayetlerden birisi şudur: Mecûsîler'den bir kısmına göre, Allah, kendi kudreti karşısında gurur ve kibre kapılmış, bu kibirden Ehrimen adı verilen ve sonradan tanrısal nitelik kazanan şeytan doğmuştur. Diğer bir kısmına göre ise, önceki rivayetin tam tersi olarak Tanrı kendi kudreti hususunda şüpheye düşerek bu şüpheden şeytan meydana gelmiştir.⁷⁶

Râzî, yukarıdaki rivayetten başka bütün Mecûsî fırkalarının üzerinde ittifak ettiğini söylediği diğer mitolojik bir rivayetten daha bahsetmektedir: Şeytan yani Ehrimen Tanrı tarafından yaratılıp ikinci bir tanrısal güç olarak onun karşısına çıktıktan sonra Tanrı tarafından yok edilmeye çalışılmıştır. Bu amaçla Tanrı binlerce yıl şeytanla savaşmış, bu iş uzayınca melekler, Tanrı ile şeytanın arasına girmek zorunda kalmışlardır. Bunun sonucunda Tanrı, istediği gibi hükmetmesi için âlemi yedi bin yıllığına şeytana teslim ederek bundan sonra şeytanı öldürmeye ahdetmiştir. Sonrasında melekler, ikisinin de kılıçlarını alarak iki taraftan ahdinden döneni kendi kılıcıyla öldürmekte karar kılmışlardır.⁷⁷

.....

72 Râzî, *Tefsîr*, mtn. XIII, 112-113 / trc. X, 69-70.

73 Râzî, *Tefsîr*, mtn. XIII, 113 / trc. X, 71; mtn. XIII, 116 / trc. X, 73; mtn. XIV, 12 / trc. X, 267, mtn. XIV, 70 / trc. X, 358.

74 Râzî, *İ'tikâdât*, Neşşâr, s. 86-87 / Abdürraûf, s. 136 / Bağdâdî, s. 121; Râzî, *Me'âlimü usûlî'd-dîn*, s. 73.

75 Râzî, *el-Muhassal*, s. 133.

76 Râzî, *Tefsîr*, mtn. XIII, 116 / trc. X, 73.

77 Râzî, *İ'tikâdât*, Neşşâr, s. 86-87 / Abdürraûf, s. 136 / Bağdâdî, s. 121.

Râzî'nin anlattığı bu mitolojilere benzer rivayetler, Şehristânî,⁷⁸ Neseфі,⁷⁹ İbn Hazm,⁸⁰ Ebû'l-Meâlî,⁸¹ Cüveynî⁸² gibi müslüman bilginlerin eserlerinde de söz konusu edilmektedir. Râzî'nin verdiği bilgiye göre Mecûsiler anneleriyle, kız ve erkek kardeşleriyle ve bunların çocuklarıyla evlenmeyi mubah görmekteydiler. Anneler ve kız kardeşlerle evlenmenin haramlığı Hz. Âdem'den bu zamana kadar var olan bir şeydir. İlâhî dinlerin hiçbirinde annelerle evlenmenin helâl olduğuna dair bir hüküm yoktur. Hz. Âdem zamanında mubah olan kız kardeşlerle evlenmek ise zaruret sebebiyle mubah kılınmıştır ve burada da bir sınırlama getirilerek aynı batından olmamak yani ikiz olmamak şartına bağlanmıştır. Bunların nikâhının helâl olduğu hususu sadece Mecûsîlik'te bulunmaktadır.⁸³

Râzî, Mecûsiler'deki kardeş evliliğinin meşruiyetine dair Hz. Ali'den bir rivayet aktarır. Buna göre o dönemdeki insanlar Mecûsîler'in kimliği konusunda ihtilâf edince Hz. Ali onları tanımlamıştır. Bu tanıma göre, onlar Ehl-i kitap'tır. İçki onlara helâl kılınmıştır. Derken krallarından biri içki içip sarhoş olunca kız kardeşiyle cinsel ilişkide bulunmuş, kendine gelince bu durumdan bir çıkış yolu aramıştır. Kız kardeşi de, insanlara bir konuşma yaparak Allah'ın kız kardeşlerle evlenmeyi helâl kıldığını söylemesini tavsiye etmiştir. Ancak halk bunu kabul etmeyince önce onları kırbaçlatmış, sonra kılıçtan geçirmiş, daha sonra da hendeklere atarak yaktırmıştır. Kur'an'daki,⁸⁴ insanları kazdıkları hendeklere atan "ashâbü'l-uhdûd"⁸⁵ budur.⁸⁶

.....

78 Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I, 233.

79 Neseфі, *Tebşiratü'l-edille*, I, 124.

80 İbn Hazm, *Kitâbü'l-Fasl*, I, 34.

81 Ebû'l-Meâlî, "Beyânü'l-edyân", s. 26.

82 Cüveynî, *eş-Şâmil*, s. 118.

83 Râzî, *Me'âlimü usûlî'd-dîn*, s. 73; Râzî, *Tefsîr*, mtn. X, 67 / trc. VII, 529; mtn. X, 26 / trc. VII, 465-466.

84 "Hazırladıkları hendekleri, tutuşturulmuş ateşle doldurarak onun çevresinde oturup, inanmış kimselere dinlerinden dönmeleri için yaptıkları işkenceleri seyredenlerin canı çıksın" (el-Burûc 85/4-7).

85 Râzî, ashâbü'l-uhdûdun kimliği konusunda iki rivayetin daha olduğunu söyler: **1.** Eski devirlerde bir rahip eliyle hak dine giren bir gence inanan bir topluluğu yakanlardır. **2.** Hz. İsa'nın dinine tâbi olan Necranlılar'ı zorla yahudi yapmak isteyen, kabul etmeyenleri hendeklere attıran yahudi kralı Zünûvâs ve taraftarlarıdır; bk. *Tefsîr*, mtn. XXXI, 117 / trc. XXIII, 36.

86 Râzî, *Tefsîr*, mtn. XXXI, 117 / trc. XXIII, 36.

Râzî, Mecûsîlik'teki ateş kültünü, İran'daki gelişmesi üzerinde durmayarak ve Mecûsîlik için taşıdığı önemden bahsetmeyerek ayrı bir problem olarak ele almış ve ilk menşei üzerinde durmuştur. Buna göre Hz. Âdem, oğulları Hâbil ve Kâbil arasında anlaşmazlık çıkınca, her ikisinin de Tanrı'ya kurban sunmalarını istemiş, kurbanı kabul edilenin haklı olacağını bildirmiştir. Her ikisi de kestikleri kurbanlarını bir dağın eteğine bırakmışlar, gökyüzünden süzülen bir ateş Hâbil'in kurbanını yakarak almış, böylece onun kurbanının kabul edildiği ve böylelikle haklı olduğu anlaşılmıştır. Bu yüzden Kâbil, Hâbil'i öldürmüş ve Yemen topraklarındaki Aden'e kaçmıştır. Derken İblis, Kâbil'in yanına gelerek kendisine, "Hâbil'in ateşe kulluk ettiği için ateşin onun kurbanını yediğini, kendisinin de ateşe ibadet ettiği takdirde maksadına ulaşacağını" söylemiştir. Böylelikle Kâbil bir ateş evi inşa ederek ateşe tapmaya başlamıştır. Böylece Kâbil ateşe tapanların ilki olmuş, ateşperestlik Yemen'den diğer ülkelere yayılmıştır.⁸⁷

Ateşperestliğin kaynağını Yemen olarak gösteren bu rivayette ateşperestliğin buradan nasıl yayıldığı ve İran'a hangi yolla girdiğine dair bir ipucu bulunmamaktadır. Oysa hemen bütün kaynaklara göre ateşe tapmanın asıl merkezi İran'dır.⁸⁸ Hindistan'da da Parsîler ve Hindular tarafından ateşe saygı gösterildiği bilinmektedir.⁸⁹

Râzî, Mecûsîler'e "zındık" denildiğini, çünkü Zerdüşt'ün kitabına "Zend" adı verildiğini, bu kitaba nispet edilenlere "zendî" denildiğini, sonraları bu kelimenin Arapçalaşarak "zındık/çoğulu zenâdika" şekline dönüştüğünü söylemiştir.⁹⁰ Bazı kaynakların işaret ettiği şekilde Mecûsî kutsal kitabı Avesta'nın yorumu olan "Zend" denilen şerhlerde Ortodoks Zerdüşt inancına aykırı birtakım görüşler ve fikirlerin bulunduğu vâkidir.⁹¹ Bu yüzden bazı Mecûsîler, Avesta'nın şerhi olan Zend'i, içinde bazı yanlış yorumlar bulunduğu için kabul etmeyerek ona "Zendeyâ" demişler ve bu kelime daha sonra Arapça'ya "zındık" olarak geçmiştir.⁹² Sonraları bu kelime, Mecûsîlik'te ortodoks inançtan

.....

87 Râzî, *Tefsîr*, mtn. XI, 208 / trc. IX, 35.

88 Vâfî, *el-Esfârü'l-mukaddese*, s. 165; Tümer-Küçük, *Dinler Tarihi*, s. 111; Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, s. 113.

89 Mohapatra, *Philosophy of Religion*, s. 124; Demirci, *Vedalar*, s. 53-54.

90 Râzî, *Tefsîr*, mtn. XIII, 113 / trc. X, 70.

91 Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, s. 65.

92 Vâfî, *el-Esfârü'l-mukaddese*, s. 162.

sapanlar için kullanıldığı gibi İslâmî literatürde ortodoks İslâm olarak kabul edilen Ehl-i sünnet inancından sapanlar için de kullanılan bir isim haline gelmiştir.

Râzî, Hz. Peygamber'in "Mecûsîler'e Ehl-i kitap muamelesi yapılması" tavsiyesinden⁹³ hareketle Mecûsîler'in İslâm hukuku açısından Ehl-i kitap statüsünde olduklarını söylemiştir. Bunun yanında Hz. Peygamber'in Hacer Mecûsîleri'nden cizye aldığı da bildirilmiştir.⁹⁴ Bu yüzden ona göre cizye verinceye kadar Mecûsîler'le savaş yapmak gereklidir.⁹⁵

3. Yahudilik

Fahreddin er-Râzî, Yahudilik hakkında önemli bilgiler vermiştir. O, özellikle Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ, Mâide ve Tövbe sûrelerinde yahudilerden bahseden âyetleri tefsir ederken Yahudilik hakkındaki bilgilerini sıralar. Ona göre Kur'an'da ve hadislerde vasfolunduğu üzere Hz. Mûsâ büyük bir peygamberdir. Hz. Hârûn'la beraber Firavun'a gönderilmiştir. Hz. Hârûn kendisinden önce vefat ettiği için kendisinden sonra İsrâiloğulları'nın başına yine büyük bir peygamber ve mücahit/savaşçı bir önder olan Hz. Yûşâ b. Nûn'u bırakmıştır. O, Âl-i İmrân sûresinin 19. âyetinin⁹⁶ tefsirinde bu noktada şunları söyler: "Hz. Mûsâ'nın vefatı yaklaştığı zaman Tevrat'ı yetmiş âlime teslim eder ve onları Tevrat'ın bekçileri yaparak Yûşâ'yı da halef bırakır. Aradan birkaç nesil geçince bu yetmiş âlimin oğulları kendilerine ilim geldikten sonra aralarındaki haset ve ihtiras dolayısıyla Tevrat hakkında ihtilâfa düşerler ve dünya arzusundan dolayı birbirlerine haset ederler".⁹⁷

.....

93 Malik b. Enes, *Muvatta'*, "Zekât", 42 (1/207).

94 Râzî, *Tefsîr*, mtn. XVI, 31 / trc. XI, 477.

95 Râzî'nin, Mecûsîlik ile ilgili bilgi ve görüşleri hakkında geniş bilgi için bk. Işık, *Dinler Tarihi Açısından Fahreddin Razi ve Eserleri*, s. 116-131; a.mlf., "Fahreddin Razi'nin Çeşitli Dinler ile İlgili Bilgi ve Görüşleri", s. 180-185; a.mlf., "İslam Bilginlerinin 'Seneviyye' Adı Altında Dualist Dinlere ve Mezheplere Yaklaşımları", s. 152-158.

96 "Doğrusu Allah katında din İslâm'dır; o kitap verilenlerin anlaşmazlıkları ise sırf kendilerine ilim geldikten sonra aralarındaki taşkınlık ve ihtirastan dolayıdır. Her kim Allah'ın âyetlerini inkâr ederse iyi bilsin ki, Allah hesabı çabuk görendir."

97 Râzî, *Tefsîr*, mtn. VII, 224 / trc. VI, 214.

Râzî'ye göre yahudilerin hepsi Mûsâ, Hârûn ve Yûşâ'ya/Yeşû'ya inanmaktadır. Çoğunluk Hz. Mûsâ'nın dinini kuvvetlendirmek için gelen diğer peygamberlere de iman ederken bazıları bunları inkâr ederler.⁹⁸ Bunlarla o, Mûsâ, Hârûn ve Yûşâ dışındaki İsrail peygamberlerini kabul etmeyen Sâmirîler'i kastetmiş olmalıdır.

Râzî yahudilerin büyük çoğunluğunun teşbihe kani olduğunu, yani antropomorfik/insan biçimci bir tanrı inancına sahip olduğunu söylemektedir.⁹⁹ Gerçekten de yahudi kutsal kitabında Allah, insanı yarattığından dolayı pişman olan, ondan tûfan ile intikam alan, sonra bu intikamına da pişman olan (Yaratılış, 6/6, 8/21); yerleri ve gökleri altı günde yarattığından dolayı yorulan ve cumartesi günü dinlenen (Yaratılış, 2/1-3); Hz. Yâkub ile güreşerek mağlûp olan (Yaratılış, 32/24-30); Hz. Mûsâ ile çadırda buluşan (Mısır'dan Çıkış, 33/7); çölde İsrâiloğulları'nın önünde yürüyen (Tesniye, 1/30-31) antropomorfik bir tanrı olarak tanımlanmıştır.

Bilginimiz "Müfessirler şöyle demişlerdir" diyerek yahudiler hakkındaki bilgilerini aktarmaya devam eder: "Yüce Allah yahudilere elli vakit namazı farz kılmış, mallarının dörtte birini zekât olarak vermelerini ve elbiselerine pislik bulaştığında o kısmı kesmelerini emretmiştir. Yine yahudiler bir şeyi unutup yapmadıklarında daha dünyada iken hemen cezalandırılmışlardır. Bir hata işlediklerinde daha önce kendilerine helâl olan yiyeceklerin bir kısmı onlara haram kılınmıştır." Yine Bakara sûresinin 286. âyetinde belirtildiği gibi yahudilerden cumartesi yasağına uymayan bir kısmı domuzlara ve maymunlara¹⁰⁰ çevrilmiştir.¹⁰¹

Aynı şekilde müfessirimiz, Bakara sûresinin 286. âyetinin¹⁰² tefsirini yaparken Allah'ın yahudilere Ramazan orucunu da farz kıldığı kanaatini ileri sürer. Ancak ona göre yahudiler bu ayda orucu terkederek senenin tek bir gününde oruç tutmuşlar ve bunun da

.....

98 Râzî, *İ'tikâdât*, Neşşâr, s. 52 / Abdürraûf, s. 127 / Bağdâdî, s. 111-112.

99 Râzî, *İ'tikâdât*, Neşşâr, s. 52 / Abdürraûf, s. 127 / Bağdâdî, s. 111-112.

100 "Andolsun ki siz, içinizden cumartesi günündeki (avlanma yasağını) çiğneyenleri biliyorsunuz. O zaman onlara, 'Aşağılık maymunlar olun' dedik." (el-Bakara 2/65).

101 Râzî, *Tefsîr*, mtn. VII, 156-157 / trc. VI, 108.

102 "Sizden öncekilere farz kılındığı gibi oruç size de farz kılındı."

Firavun'un denizde boğulduğu gün olduğunu söylemişlerdir. Bu gün Hz. Peygamber'in beyanına göre aşure günüdür.¹⁰³ Yine aynı şekilde, Tevrat'ta recm cezasının bulunduğunu,¹⁰⁴ Tevrat'a göre zina eden evlilerin hükmünün recm olduğunu, ama yahudilerin bunu değiştirdiklerini söyler. Mâide sûresinin 45.¹⁰⁵ âyetine göre de Tevrat'ta cana can, göze göz, dişe diş hükmünün bulunduğunu, ama yahudilerin bunu değiştirip Nadîroğulları'nı Kureyzaogulları'na üstün tuttuklarını, kısas vücûbiyetini Nâdiroğulları'na uygulamayıp Kureyzaogulları'na tahsis ettiklerini belirtir.¹⁰⁶

Yahudi şeriatı, bilginimize göre çok ağır hükümler ihtiva etmektedir. O, bu noktada Kaffâl'den rivayetle Tevrat'ın özellikle beşinci bölümüne (Tesniye) bakan kişinin Allah'ın onlardan ne derece sert ve katı olan ahitler almış olduğunu göreceğini söyler.¹⁰⁷ Aynı zorlukları Yasanın Tekrarı'ndan (Tesniye) önce Levililer bölümünde de görmek mümkündür.

Râzî Tevrat'ın yanında Zebur'dan/Mezmurlar'dan da söz etmektedir. O'na göre Zebur "mektup" (yazılmış) mânasına gelen kitap demektir. Her kitap aslında bir Zebur'dur.¹⁰⁸ Yalnız Zeccâc'a göre buradaki kitap/Zebur "hikmetli kitap" mânasındadır ve Âl-i İmrân sûresinin 184.¹⁰⁹ âyetine uygun olan, zebur kelimesinin "menetmek" mânasındaki "zebr" kökünden gelmesidir. Nitekim Arapça'da birisini bâtil bir şeyden menetmek için "zebertür-recüle" deriz. İşte Dâvud aleyhisselâma verilen Zebur'un içinde de kötülüklerden meneden şeyler ve mev'izalar çok olduğu için bu adı almıştır.¹¹⁰ Bu mânada Zebur'da vaaz ve nasihatten başka bir şey bulunmamakta, şer'î kanun ve hükümlere dair bir şey yer almamaktadır.¹¹¹ Râzî, Zebur'un

•••••

103 Râzî, *Tefsîr*, trc. IV, 321.

104 Râzî, *Tefsîr*, mtm. VII, 232 / trc. VI, 227.

105 "Biz Tevrat'ta onlara, cana can, göze göz, buruna burun, kulağa kulak, dişe diş ve yaralara karşılıklı kısas (ödeşme) yazdık."

106 Râzî, *Tefsîr*, mtm. XII, 6 / trc. XI, 88.

107 Râzî, *Tefsîr*, mtm. VII, 107 / trc. VI, 108-109.

108 Râzî, *Tefsîr*, mtm. XI, 109 / trc. VIII, 417; mtm. IX, 123-124 / trc. VII, 251.

109 "Eğer seni yalanladılarsa, senden önce açık deliller, hikmetli sayfalar (zübür) ve aydınlatıcı kitap getiren peygamberler de yalanlanmıştı."

110 Râzî, *Tefsîr*, mtm. IX, 123-124 / trc. VII, 251.

111 Râzî, *Tefsîr*, mtm. VII, 173 / trc. VI, 135.

Tevrat'ın levhalar halinde Hz. Mûsâ'ya bir defada indirilmesi gibi Hz. Dâvud'a levhalar içinde ve bir defada indirildiğini söylemiştir.¹¹²

Râzî, tefsirinde yahudilerin nesh üzerindeki görüşlerini de aktarmıştır. Buna göre yahudiler neshi inkâr etmişler ve aklen câiz olmadığı üzerinde ittifak etmişlerdir.¹¹³ Yahudilerden bazıları, neshin aklen câiz olduğunu inkâr etmişler, bazıları ise aklen mümkün olduğunu, ancak naklen bunun vâki olmadığını söylemişlerdir.¹¹⁴ Bütün bunlar karşısında Râzî, Hz. Âdem zamanında kardeş evliliğinin bulunması, bunun daha sonra Hz. Mûsâ'ya haram kılınması¹¹⁵ gibi örneklerden hareket ederek neshin vâki olduğunu söylemiştir.

Râzî Tevbe sûresinin 31. âyetindeki, “Onlar Allah’tan başka bilginlerini ve rahiplerini de kendilerine rab edindiler” âyetinin tefsirini yaparken, müfessirlerin çoğunluğuna göre, bu âyette yer alan rablerden maksadın, yahudi ve hristiyanların âlim ve ruhbanlarının âlemin tanrıları olduklarına inanmaları anlamında olmayıp, onların, ahibâr ve ruhbanlarına her türlü emir ve yasaklarda itaat etmeleri anlamında olduğunu söyler. Bu konuda o, Adî b. Hâtim rivayetini anlatır. Adî henüz hristiyanken bir gün Hz. Peygamber’in huzuruna gelir. Peygamber o sırada Tevbe sûresini okumaktadır. Yukarıdaki âyete geldiğinde Adî Hz. Peygamber’e, “Biz onlara tapmıyoruz ki!” der. Hz. Peygamber, “Onlar, Allah’ın helâl kıldığını haram kılmıyorlar mı, bundan dolayı siz onları kabul etmiyor musunuz; yine onlar Allah’ın haram saydığı şeyi helâl saymıyorlar mı, böylece siz de onları helâl kabul etmiyor musunuz?” buyurur. Adî “Evet” deyince, Hz. Peygamber, “İşte bu onlara ibadet etmek demektir” der.¹¹⁶ Yine Râzî’nin bildirdiğine göre Rebî, Ebû Atıyye’ye “İsrâiloğulları arasında rab edinmenin nasıl olduğunu sorar. Ebû Atıyye, hristiyan ve yahudilerin çoğu defa Allah’ın kitabında, âlimlerinin ve ruhbanlarının sözlerine muhalif sözler gördüklerini, buna rağmen onların sözlerini alıp Allah’ın kitabındaki sözleri kabul etmediklerini belirtir.¹¹⁷

.....

112 Râzî, *Tefsîr*, mtn. XI, 109 / trc. VIII, 417.

113 Râzî, *Tefsîr*, mtn. III, 207 / trc. III, 303; mtn. VIII, 166 / trc. VI, 503; Râzî, *İtikâdât*, Neşşâr, s. 52 / Abdürraûf, s. 127 / Bağdâdî, s. 111-112.

114 Râzî, *Tefsîr*, mtn. III, 207 / trc. III, 303.

115 Râzî, *Tefsîr*, mtn. III, 207 / trc. III, 303.

116 Râzî, *Tefsîr*, mtn. XVI, 37 / trc. XI, 485-486.

117 Râzî, *Tefsîr*, mtn. XVI, 37 / trc. XI, 486.

Râzî Hac sûresinin “Şayet Allah insanlardan bazısını bazı-
sıyla defetmemiş olsaydı içinde Allah’ın isminin çokça zikredildiği
savâmi’-biya’-salavât-mesâcid harap olurdu” mealindeki 40. âyetinin
tefsirinde, âyette geçen *biya’* kelimesinin Ebû Ali ve Katâde’ye göre
yahudilerin ibadet mahalli olduğunu belirtmiştir. Zeccâc ise âyetteki
salavât kelimesinin İbrânîce *salât* kelimesinden geldiğini, buna göre
bunun yahudilerin mâbedi olduğunu söylemiştir.¹¹⁸

Râzî, Esamm’dan rivayetle yahudilerin çocuklarını mâbedin
hizmetine adanması ile ilgili uygulamaları hakkında da bilgiler vermiştir.
Esamm’a göre İsrâiloğulları’na ganimet ve esir edinme yasaklanmıştı.
Bu yüzden onların esirleri hürriyete kavuşturup âzat etmeleri, kendi
çocuklarını mâbede vakfetmeleri ve adamları yoluyla oluyordu.
Çünkü Yahudiliğe göre çocuk, hizmet edebilecek yaşa geldiğinde anne
babasına hizmet etmesi vâcib oluyordu. Böylece onlar çocuklarını
mâbede adayarak onların kendilerine hizmetinden feragat ediyorlar
ve onları Beytûlmakdis’e/Süleyman Mâbedi’ne hizmet ile Allah’a ibade-
te tahsis ediyorlardı. Bu şekilde mâbede adanarak anne babanın
hizmetinden feragat ettirilerek hürriyetlerine kavuşturulan çocuklar
bulûğa erinceye kadar mâbedin hizmetinde kalıyorlar, sonra da bu-
rada kalıp kalmama konusunda serbest bırakılıyorlardı. Eğer çocuk
mâbede kalmayıp gitmek isterse gidiyor, kalmayı isterse de artık bir
daha ayrılamıyordu. Râzî, bunları söyledikten sonra, bütün peygam-
berlerin Beytûlmakdis’e adanmış bir hizmetçisi bulunduğunu da ilâve
etmektedir.¹¹⁹

Râzî, Bakara sûresinin 47. âyetinin¹²⁰ tefsirinde yahudilerin âlem-
lere üstün kılınmasının ontolojik olarak mutlak anlamda değil, kendi
zamanlarında yaşayan insanlara üstün kılınması anlamında olduğunu
söylemektedir.¹²¹ Gerçekten de İsrâiloğulları’nın büyük ölçüde putperest
düşüncenin hâkim olduğu antik Ortadoğu’da Hz. İbrâhim, Hz. İshak ve
Hz. Yâkub’un çocukları olarak nübüvvet geleneğinden gelen monoteist/
tevhidî görüşü temsil ettikleri düşünülürse bunun son derece isabetli

.....

118 Râzî, *Tefsîr*, mtn. XIII, 40 / trc. XVI, 322.

119 Râzî, *Tefsîr*, mtn. VII, 27 / trc. VI, 274.

120 “Ey İsrâiloğulları! Size verdiğim nimeti ve vaktiyle sizi âlemlere üstün
kıldığımı hatırlayın.”

121 Râzî, *Tefsîr*, trc. II, 491.

olduğu ve bu üstünlüğün kendi zamanlarına ait bulunduğu açıkça anlaşılır.¹²²

Râzî Yahudilik'teki arz-ı mev'ûd (vaat edilmiş topraklar) ideali hakkında da görüş beyan etmiştir. Ona göre âlimler arz-ı mukaddesin neresi olduğunda ihtilâf etmişlerdir. İkrime, Süddî b. Zeyd, onun "Eriha bölgesi" olduğunu söylemiş, Kelbî ise "Şam diyarı ile Filistin ve Ürdün'ün bir kısmı" olduğu fikrini ileri sürmüştür. Yine bu yerin Tur dağı olduğunu söyleyenler de bulunmaktadır.¹²³ Vaat edilmiş topraklar yahudi kutsal kitabının birçok yerinde geçmektedir ve kısaca "Mısır ırmağından büyük ırmağa, Fırat nehrine kadar bu diyarı senin zürriyetine verdim" (Tevrat, Tesniye, 15/18) sözünde ifadesini bularak "Nil'den Fırat'a" şeklinde formüle edilmiştir.¹²⁴

Râzî'nin, tefsirinde, yeri geldikçe Tevrat'ın tahrifi problemine de nisbeten ayrıntılı olarak değindiğini söylemek gereklidir. Aslında yukarıda geçtiği üzere yahudilerin âlim ve ruhbanlarını tanrı edinmeleri ile Tevrat'ı tahrif etmeleri birbirine bağlı problemlerdir. Zira Hz. Peygamber yine yukarıda geçtiği üzere, buradaki tanrı edinmenin mânasının, ruhbanların Allah'ın hükümlerini değiştirip helâli haram, haramı helâl kılmaları olduğunu, yahudilerin de bunu kabul ettiklerini söylemiştir ki bu, aynı zamanda Tevrat'ı tahriftir.

Râzî tahrifin anlamıyla ilgili Kaffâl'in tanımını vermektedir. Kaffâl'e göre tahrif bozmak ve değiştirmek anlamındadır. Bunun da aslı bir şeyden dönmek ve başka bir şeye meyletmek mânasındadır.¹²⁵ Râzî'ye göre yahudilerin Tevrat'ı tahrif ve tağyir etmelerinin sebebi, önderlerinden korkmaları ve halktan rüşvet almalarıdır.¹²⁶

Râzî tahrifin lafızda mı mânada mı olduğu tartışmalarına da değinmiş ve bu konuda Kādî Beyzâvî'nin görüşünü aktarmıştır. Beyzâvî'ye göre tahrif ya lafızda ya da mânada olur ve tahrifi, lafzı değiştirme anlamına hamletmek, mânayı değiştirme anlamına

•••••

122 Yahudilik'teki üstün ırk anlayışı ile ilgili geniş bilgi için bk. Katar, "İsrail Kavminin Seçilmişliği Üzerine Bir Araştırma", s. 172-177.

123 Râzî, *Tefsîr*, mtn. IX, 16 / trc. XI, 197.

124 Söz konusu ideal hakkında geniş bilgi için bk. Küçük, "Yahudilikteki Arz-ı Mev'ud Anlayışının Boyutları", s. 101-111.

125 Râzî, *Tefsîr*, mtn. III, 134 / trc. III, 111.

126 Râzî, *Tefsîr*, mtn. XII, 5 / trc. IX, 86.

hamletmekten daha uygundur. Nitekim İbn Abbas'tan yahudilerin ilâhî kelâma ilâve ve çıkarmalar yaptıkları rivayet edilmiştir. Bu yüzden tahrifi bu mânada lafızda tahrife hamletmek mümkün olur ise bu daha yerindedir. Eğer bu mümkün olmazsa o takdirde tahrifi mânâyı değiştirmeye hamletmek gerekir. Mânadaki tahrif de, Tevrat'ın daha sonraki nesillere ulaşması, Kur'an'da olduğu gibi mütevâtir bir yolla olması durumunda onun lafızlarının değiştirilmesinin imkânsız olduğu zaman söz konusu olur. Ancak Tevrat'ın gelişi mütevâtir şekilde değilse o zaman onun lafızlarını değiştirmek yani lafzan tahrif imkânsız değildir. Bu yüzden bu hususta teenni ile hareket edilerek meselenin gözden geçirilmesi gereklidir. Çünkü yahudilerin ilâhî kelâmı değiştirmeleri onun hüccet olma yönüne tesir ediyorsa bu durum Allah'ın buna mutlaka müdahale etmesini gerektirir. Ama yahudilerin ilâhî kelâmı değiştirmeleri onun hüccet olma yönüne tesir etmiyorsa bu takdirde lafızda tahrif yapılmış olması mümkündür. Buraya kadar söylenenler lafızdaki tahrifle ilgilidir. Mânadaki tahrife gelince bu, bazan peygamberin maksadının ne olduğunun tam olarak bilinmeyecek şekildeki sözlerinin değiştirilmesidir. Zira bir sözde peygamberin maksadı açıkça bilinirse insanların onun sözlerinin mânasını değiştirmeleri imkânsız olur. Nitekim bir kimsenin domuzun, ölü hayvan etinin ve kanın haramlığını tevil ederek başka bir mânaya hamletmesi imkânsızdır.¹²⁷

Râzî, Nisâ sûresinin 46. âyetindeki “Mine’llezîne hâdû yuhar-rifûne’l-kelime an mevâdi’ihî” (Yahudilerden bazıları kelimeleri konuldukları yerlerinden değiştirirler) sözü ile bahsedilen tahrifatın nasıl yapıldığı hususunda şu görüşlerin ileri sürüldüğünü söylemektedir:

1. Bu tahriften maksat, yahudilerin, meselâ Tevrat'taki “reb’a-tûn” (orta boylu) kelimesini kaldırıp onun yerine “Âdem tavîl” (uzun boylu Âdem) kelimesini; “recm” (taşlama) kelimesini kaldırıp “had” (ceza) kelimesini koymaları gibi bir kelimeyi başka bir kelimeyle değiştirmeleridir. Ancak Râzî'ye göre burada şöyle bir soru ortaya çıkmaktadır: Harfleri ve kelimeleri doğuda ve batıda meşhur ve tevâtür derecesine ulaşmış bir kitapta bu tahrifin yapılmış olması mümkün müdür? Râzî'nin buna cevabı şudur: O zaman yahudiler sayıca az oldukları için kitabı bilip tanıyan yahudi âlimleri de azdı. Bu sebepten

.....

127 Râzî, *Tefsîr*, mtn. III, 134-135 / trc. III, 112.

dolayı bu şekilde lafzan bir tahrifi yapmaları mümkün olabilmıştır.¹²⁸ Buna cüret edenlerin de yalan üzerinde ittifak etmeleri mümkün olan küçük bir grup olmaları gerekir.¹²⁹

2. Bu tahriften maksat, yahudilerin, zamanımızdaki bidat fırkalarının yaptıkları gibi kendi görüşlerine uymayan âyetleri yanlış ve bâtıl olan yorum ve tevillerle gerçek mânasının dışına hamletmeleridir.¹³⁰ Böylelikle yukarıdaki âyette geçen tahrif lafızda değil mânada tahrif olmaktadır ki, Râzî'ye göre lafızda tahrif mümkün olmakla birlikte bunu mânada tahrife hamletmek en doğru olan görüştür.¹³¹ Bu şekilde mânada tahrife cüret etmek ve özellikle Hz. Muhammed'in nübüvvetine delâlet eden yerleri uygunsuz tevillerle gizlemek söz konusu olursa, buna cüret edenlerin de bu hususta mutabakata varmış büyük kalabalıklar olması uzak bir ihtimal değildir.¹³²

Buradan da anlaşıldığına göre aslında yahudilerin Tevrat'ı tahrifleri Râzî'ye göre hem lafızda hem de mânada olmuştur. Râzî bunu yukarıda zikredilen Nisâ sûresinin 46. âyetindeki “yuharrifûne'l-kelime an mevâdi'ihî” (kelimeleri konuldukları yerlerinden değiştirirler) ifadesi ile Mâide sûresinin 41. âyetindeki “yuharrifûne'l-kelime min ba'di mevâdi'ihî” (kelimeleri yerlerine konulduktan sonra değiştirirler) ifadesi arasındaki farkı açıklarken de izah etmektedir. Nisâ sûresinin 46. âyetinde geçen “tahrif etmek, değiştirmek” tabirini bâtıl olan yorum ve teviller diye açıklarsak bu durumda Allah'ın, “yuharrifûne'l-kelime an mevâdi'ihî” (kelimeleri konuldukları yerlerinden değiştirirler) sözünün mânası, “Onlar o naslar hakkında fâsit ve bozuk teviller üretiyorlar” şeklinde olur. Bu durumda onların bu lafızları Tevrat'ın metninden çıkardıkları beyan edilmemiş olur. Böylelikle bu âyetteki tahrif, lafızda değil mânada tahrif olur. Ama Mâide sûresinin 41. âyetindeki “yuharrifûne'l-kelime min ba'di mevâdi'ihî” (kelimeleri yerlerine konulduktan sonra değiştirirler) ifadesi, hem kelimeleri kitaptan çıkardıklarına hem de fâsit ve bozuk tevilleri birlikte yaptıklarına, dolayısıyla kitabı hem lafzan hem de mânâda tahrif ettiklerine delâlet eder. Bu durumda Nisâ sûresinin 46. âyetindeki “yuharrifûne'l-kelime”

.....

128 Râzî, *Tefsîr*, mtn. X, 117-118 / trc. VIII, 65.

129 Râzî, *Tefsîr*, mtn. VIII, 116 / trc. VI, 420; mtn. VIII, 114 / trc. VI, 418.

130 Râzî, *Tefsîr*, mtn. X, 117-118 / trc. VIII, 65; mtn. XIII, 79 / trc. X, 21.

131 Râzî, *Tefsîr*, mtn. X, 117-118 / trc. VIII, 65.

132 Râzî, *Tefsîr*, mtn. VIII, 116 / trc. VI, 420.

(kelimeleri değiştirirler) ifadesi bu bâtil ve bozuk tevillere, yani mânadaki tahrife, “an mevâdi’ihî” (konuldukları yerlerinden) ifadesi de kelimeleri kitaptan çıkardıklarına, yani lafızdaki tahrife delâlet eder.¹³³

Râzî, tahrifin lafızda ve mânada olduğunu açıklamasının yanında bunun Hz. Mûsâ zamanında yaşayan yahudiler tarafından mı yoksa Hz. Muhammed zamanında yaşayanlar tarafından mı yapıldığı konusuna da değinmektedir. Burada meşhur müsteşrik Goldziher’in, Kur’an lafzının her ikisini de kabule cevaz verdiğini söylediğini belirtelim.¹³⁴ Râzî’ye göre eğer bu tahrif Hz. Mûsâ zamanındaki yahudiler tarafından yapılmışsa, gerçeğe en uygun olan, onların Hz. Peygamber’le ilgili olmayan âyetleri değiştirmiş olmalarıdır. Ama eğer Hz. Muhammed zamanında yaşayanlar tarafından yapılmışsa bundan maksadın, Hz. Peygamber’le ilgili olan âyetleri değiştirmiş olmaları akla daha yakındır. Bunun yanında recm âyetini tahrif ederken yaptıkları gibi şer’î hükümleri değiştirmiş olmaları da mümkündür. Zira Kur’an’ın zâhiri, onların neyi tahrif etmiş olduklarını göstermemektedir.¹³⁵

Görüldüğü gibi Râzî, yahudilerin Hz. Muhammed’in Tevrat’ta geçen vasıfları ve özelliklerini değiştirip gizlediklerini söylemektedir. Râzî’ye göre “İnne’l-lezîne yektumûne mâ enzel’allahu mine’l-kitâb” (Kitaptan Allah’ın indirdiğini gizleyenler) (Bakara 2/174) âyeti Kâ’b b. Eşref, Kâ’b b. Esed, Mâlik b. Sayf, Huyey b. Ahtab ve Ebû Yâsir b. Ahtab gibi yahudi ileri gelenleri hakkında nâzil olmuştur. Kendilerine tâbi olan yahudilerden birtakım hediyeler alan bu kişiler, Hz. Muhammed peygamber olarak gönderilince bu tür menfaatlerinin sona ereceğini düşünerek Hz. Muhammed hakkında Tevrat’ta bulunan haberleri gizlemişlerdir. Bunun üzerine de bu âyet nâzil olmuştur. İbn Abbas, Katâde, Süddî, Esam ve Ebû Müslim gibi âlimler yahudilerin bu şekilde Hz. Muhammed’in Tevrat’ta bulunan sıfatlarını ve özelliklerini gizlediklerini söylemişlerdir. Râzî, kelâm âlimlerinin, buradaki gizlemeyi lafzî değişikliğe değil de mânadaki değişikliğe ve tahrife hamlettiklerini de ilâve eder. Çünkü onlara göre Tevrat ve İncil, üzerlerinde tahrifat yapılması mümkün olmayacak kadar şöhrete ve tevâtür derecesine ulaşmış kitaplardır. Bu durumda onların bu kitapları tahrif etmelerini, onların gerçek tefsir ve tevilini

•••••

133 Râzî, *Tefsîr*, mtn. X, 118 / trc. VIII, 65.

134 Goldziher, “Ehl-i Kitaba Karşı İslam Polemiği II”, s. 275.

135 Râzî, *Tefsîr*, mtn. III, 135 / trc. III, 112.

gizlemelerine hamletmek gerekir. Buna göre Bakara sûresinin 174. âyetinin anlamı, “Allah’ın indirdiği kitabındaki şeylerin mânalarını gizleyenler” şeklinde olmuş olur.¹³⁶

Böylelikle yahudiler ve hristiyanlar, kutsal kitaplarını Hz. Muhammed’in nübüvvetine delâlet eden âyetleri gizlemek suretiyle tahrif etmişlerdir. Çünkü Râzî’ye göre Hz. Peygamber’in nübüvvetine delâlet eden âyetler hakkında kalbin iyice düşünüp tefekkürde bulunmasına ihtiyaç vardır. Yahudi bilginler akli karıştıran soruları ve insan düşüncesini karartan itirazları halka sunuyorlardı. Böylece bu deliller dinleyenlerin nazarında karışık görünüyordu. Onlar da halka, Allah’ın bu âyetlerdeki muradının onların değil de kendilerinin anladığı mânalar olduğunu söylüyorlardı. Bu sebeple ahhâr ve ruhbanlar, ilgili âyetlerin tevil ve tefsiri konusunda yanlış açıklamalarda bulunarak âyetleri bâtil ve yanlış anlamlara hamlediyorlardı. Bu şekilde avamın gönlünü hoşnut ederek onlardan hediye ve rüşvet alıyorlardı.¹³⁷

Yukarıda açıkça görüldüğü gibi Râzî, tebşirat/müjde konusunu tahrifle ilintili olarak incelemektedir. Çünkü ona göre yahudiler ve hristiyanlar, kutsal kitaplarını Hz. Muhammed’in nübüvvetini müjdeleyen âyetleri gizlemek suretiyle tahrif etmişlerdir.¹³⁸

Râzî diğer müslüman bilginler gibi, yahudi kutsal kitabında Hz. Muhammed’in geleceğine işaret eden yerler üzerinde durmaktadır. Bunlardan bir tanesi Sara’nın kendisine kötü davranması sonucu yanından kaçan Hacer’e bir meleğin görünüp hanımının yanına dönmesini öğütlemesi ve kendisine İsmâil adında bir çocuğu müjdelemesidir. Râzî’ye göre İsmâil’in müjdelenmesi aynı zamanda Hz. Muhammed’in de müjdelenmesidir.¹³⁹ Râzî’nin, Tevrat’ın ilk bölümünün dokuzuncu faslında olduğunu söylediği bu hikâye bugünkü Tevrat’ın Yaratılış kısmının on altıncı babında anlatılmaktadır.

Râzî’ye göre Hz. Muhammed’e işaret eden bir diğer yer, bugün elimizdeki Tevrat’ın Tesniye kitabının 18/15, 18-19. âyetlerinde zikredilen şu kısımdır: “Tanrımız Rab size aranızdan, kendi kardeşlerinizden

••••••••••

136 Râzî, *Tefsîr*, mtn. V, 28-29 / trc. IV, 243-244.

137 Râzî, *Tefsîr*, mtn. VIII, 114 / trc. VI, 418; mtn. XVI, 42 / trc. XI, 493-494.

138 Râzî, *Tefsîr*, trc. XII, 472.

139 Râzî, *Tefsîr*, trc. II, 458-459.

benim gibi bir peygamber çıkaracak, onu dinleyin. Onlara kardeşleri arasından senin gibi bir peygamber çıkaracağım. Sözlerimi onun ağzından işiteceksiniz. Kendisine buyurduklarımın tamamını onlara bildirecek. Adıma konuşan peygamberin iletmediği sözleri dinlemeyeni ben cezalandıracağım.” Râzî’ye göre buradaki “kardeşleri arasından” ifadesi, bu peygamberin yahudilerden değil de Araplar’dan olacağını ifade eder. Çünkü yahudilerin atası İshak ile Araplar’ın atası İsmâil kardeşlerdir. Yahudiler ve Araplar da kardeş çocukları yani yine kardeşlerdir.¹⁴⁰

Râzî’nin Tevrat’ta Hz. Muhammed’in geleceğine işaret olduğunu söylediği bir diğer yer yine bugün elimizdeki Tevrat’ın Tesniye, 33/2. âyetidir. Burada “Rab Sînâ dağından geldi, halkına Seir’den doğdu ve Paran dağından parladı” denilmektedir. Diğer İslâm bilginleri gibi Râzî’ye göre de Paran/Faran dağı Hicaz’dadır. Çünkü Tevrat’ta İsmâil’in Faran topraklarında atıcılığı öğrendiği yer almaktadır. (Yaratılış, 21/20-21). Hz. İsmâil’in Mekke’de yaşadığı ise herkesçe bilinmektedir. O halde rabbın Faran dağından parlaması tanrısal ışığın Hz. Muhammed’in doğduğu Mekke şehrinde ortaya çıkışıdır.¹⁴¹ Râzî bunun yanında Danyal kitabında anlatılan, Buhtunnasr’ın rüyasının da Hz. Muhammed’e işaret olduğu kanaatinde dir.¹⁴²

4. Hristiyanlık

Râzî, Yahudiliğin yanında Hristiyanlık hakkında da önemli bilgiler vermiştir. Burada her şeyden önce onun, hristiyan kelimesinin Kur’an’daki kullanımı olan *nasârâ* kelimesi ile ilgili zikrettiği görüşleri vermemiz yerinde olacaktır. Buna göre bu kelime ile ilgili üç görüş bulunmaktadır:

1. Hz. İsa’nın yaşadığı yer olan “Nâsıra”ya nisbetle hristiyanlar *nasârâ* adını almışlardır. İbn Abbas, Katâde ve İbn Cüreyc bu görüştedir.

2. *Nasârâ* kelimesi hristiyanların birbirleriyle yardımlaşmalarından dolayı “yardımlaşma” anlamındaki “tenâsur” kelimesinden alınmıştır.

.....

140 Râzî, *Tefsîr*, trc. II, 458-459.

141 Râzî, *Tefsîr*, trc. II, 459-460.

142 Râzî, *Tefsîr*, trc. II, 463.

3. Hz. İsa havâirilerine “Men ensâri ilallah?” (Allah [yolunda] bana yardım edecek olanlar kimlerdir?) (Saf 61/14) dediği için “yardımcı” anlamında böyle isimlendirilmişlerdir.

Sonrasında Râzî, Zemahşerî’nin “*nasârâ*” kelimesiyle ilgili görüşünü aktarır. Zemahşerî’ye göre *nasârâ* kelimesi *nasrân* kelimesinin çoğulu olup Arapça’da “Raculün nasrânun/imraetun nasrânetun” (yardım eden erkek/kadın) şeklinde kullanılmaktadır. *Nasrânî* kelimesindeki “yâ” harfi “ahmarî”deki gibi mübalağa ifade etmektedir ve hristiyanlara, Hz. İsa’ya yardım ettikleri için *nasrânî* denmiştir.¹⁴³

Râzî’nin hristiyan kelimesinden sonra Mesih kelimesiyle ilgili görüşlerini vermemiz de yerinde olacaktır. O, Mesih lafzının alem (özel isim) veya müştak (türemiş) olduğu konusunda iki görüş olduğunu belirtmektedir:

1. Ebû Ubeyde ve Leys’in söylediği üzere kelimenin İbrânîce aslı “Meşiha”dır, Araplar bunu Arapçalaştırmış ve lafzını değiştirmiştir. Buna göre kelime müştak değil alemdir.

2. Âlimlerin çoğunluğuna göre Mesih kelimesi müştaktır. Müştak oluşuyla ilgili de birçok görüş vardır. İbn Abbas’a göre Hz. İsa’nın meshedip dokunduğu her hasta iyileştiği için Mesih diye isimlendirilmiştir. Ahmed b. Yahyâ’ya göre, Hz. İsa’ya yeryüzünü çokça gezen anlamında Mesih denmiştir. Nitekim yüzölçümü anlamındaki *mesâhâ* da bu köktendir. Bunun yanında Allah rızası için yetimlerin başını okşamayı/meshetmesi, günahları ve kötülükleri meshedip silmesi, doğduğu zaman Cebrâil’in onu, şeytanın dokunmasından korumak için kanadıyla meshedip sarması dolayısıyla da Mesih ismi verildiği söylenmiştir.¹⁴⁴

Râzî’ye göre bütün bu görüşlere göre mesih kelimesi ism-i mef’ûl mânasında olarak “*memsûh*” (meshedilmiş) yerine geçer ve böylece fâil vezni mef’ûl mânasına gelmiş olur.¹⁴⁵

Hristiyan ve Mesih kelimelerinden sonra Râzî’nin hristiyan teslisi hakkındaki görüşlerini aktarmak gerekecektir. O, “Lekad kefera’lllezîne kâlû innellâhe sâlisu selâse” (Allah hakikaten üçün üçücüsüdür diyenler kâfir olmuşlardır) (Mâide 5/73) âyetindeki üçlü

••••••••••

143 Râzî, *Tefsîr*, mtn. III, 105 / trc. III, 55.

144 Râzî, *Tefsîr*, mtn. VIII, 52 / trc. VI, 315-316.

145 Râzî, *Tefsîr*, mtn. VIII, 52 / trc. VI, 316.

unsuru ve Allah'ın üçün üçüncüsü olmasını açıklarken hristiyanlar arasında bu konuda iki temel yaklaşımın olduğunu söylemektedir:

1. Müfessirlere ait olan görüş, hristiyanların Allah-İsâ-Meryem'in birbirinden ayrı üç tanrı olduklarını söylemeleridir. Onlara göre bunu destekleyen bir diğer âyet, Allah'ın Hz. İsâ'ya, "İnsanlara, Allah'tan başka beni ve annemi tanrı edinin diyen sen misin?" (Mâide 5/116) hitabıdır. Dikkat edilirse burada kutsal ruh zikredilmemiş, Hz. Meryem zikredilmiştir. Oysa teslisin üçüncü unsuru Meryem değil kutsal ruhtur.

2. Kelâmcılara ait olan görüş de, cevherin tek, unsurlarının/uknumlarının baba-oğul-kutsal ruh şeklinde üç olması, bu üçünün de tek bir tanrı kabul edilmesidir. Buna göre hristiyanlar baba kelimesi ile Tanrı'nın zatını, oğul ile kelimesini, ruh ile hayatını kastetmişler ve "Yüce Allah'ın sözü olan kelimenin, suyun içki ve süte karışması gibi Hz. İsâ'nın bedenine karıştığını" söylemişlerdir. Yine onlar, babanın bir tanrı, oğulun bir tanrı, kutsal ruhun bir tanrı olduğunu ve hepsinin birlikte tek bir tanrı olduğunu söylemişlerdir.¹⁴⁶

Râzî, teslisteki üç uknumun, "üç sıfat"ın mı "üç zat"ın mı varlığına inanmak olduğunu sorarak, ikincisinin hristiyan inancına daha uygun olduğunu söylemekte ve hristiyanlar bu üç şeye sıfat deseler bile, hakikatte onların birbirlerinden ayrı müstakil birer zat olduklarını ifade etmektedir. Ona göre bundan dolayı hristiyanlar kelime uknumunun Hz. İsâ'ya, hayat uknumunun ise Hz. Meryem'e hulûl ettiğini söylemişlerdir. Onlara göre, *ekânim* denen bu şeyler, eğer kendi kendilerine müstakil birer zat olmasalardı, onlar bu unsurların hulûl yoluyla bir zattan diğer bir zata intikal etmelerini, başka bir sefer de o varlıktan ayrılmalarını câiz görmezlerdi. Bu yüzden hristiyanlar her ne kadar bu uknumları sıfat diye adlandırsalar da onlar bu suretle gerçekte kendi kendilerine kaim olan müteaddit zatlar addetmişlerdi ki İslâm dini açısından bu katıksız bir küfürdür. İşte bu mânadan dolayı Allah, "Dininizde taşkınlık etmeyin ve Allah hakkında ancak doğru olanı söyleyin" (Nisâ 4/171) buyurmuştur.¹⁴⁷

Râzî teslisin içinde hulûl/enkarnasyon problemine de değinmiştir. Bilginimiz hristiyanların kelime uknumunun Hz. İsâ'ya hulûl

.....

146 Râzî, *Tefsîr*, mtn. XII, 60 / trc. IX, 173.

147 Râzî, *Tefsîr*, mtn. VI, 59 / trc. V, 136; mtn. X, 116 / trc. VIII, 428.

ettiğini, onunla birleştiğini ve böylece İsa'nın tanrı olduğunu söylediklerini belirtmektedir. Onlara göre kelime unsuru apaçık bir insan suretine girmiş, bu kelime İsa'nın insaniyetine hulûl etmiştir, bununla birlikte Allah'ın bir sıfatı olup O'ndan ayrılmaz.¹⁴⁸

Râzî bu görüşe şiddetle karşı çıkmaktadır. Zira ona göre kelime uknumu ya zat olur, ya da sıfat. Eğer zat olursa Allah'ın zatı Hz. İsa'ya hulûl etmiş ve Hz. İsa ile birleşmiş ve böylece Hz. İsa Allah'ın kendisi olmuş olur. Eğer sıfat olursa bu takdirde sıfatın bir zattan başka bir zata intikali düşünülemez. Çünkü, ilim (kelime) uknumunun Allah'ın zatından intikal ederek Hz. İsa'ya geçmiş olmasının farzedilmesi halinde bu durumda Allah'ın zatının ilimden hâlf olması gerekir. Âlim olmayan ilâh da olamaz. O halde, bu durumda da onlara göre ilâh, Hz. İsa olmuş olur.¹⁴⁹

Râzî kelime uknumunun mânası üzerinde de geniş açıklamalarda bulunmaktadır. O, Kur'an'daki "Bi-kelimetin minhu" (kendinden bir kelime) (Âl-i İmrân 3/45) ve "Kelimetuhu elkâhâ ilâ Meryem ve ruhun minhu" (Meryem'e ilkâ ettiği bir kelimesi ve O'ndan bir ruhtur) (Nisâ 4/171) âyetlerinde Hz. İsa'nın Allah'ın kelimesi olarak adlandırılması konusunda çeşitli anlamlar olduğunu söylemiştir:

1. Her çocuk Allah'ın "kûn" (ol) kelimesiyle yaratıldığı halde Hz. İsa için âdeten ve örfen arada bulunan baba vasıtası yoktur. Böylece onun, yaratılmasında "kûn" (ol) kelimesine nispeti daha mükemmel ve tam olmuştur. Böylece bu açıklamaya göre Hz. İsa âdetâ *kûn* kelimesinin kendisi gibi olmuştur. Bu Arap dilinde yaygın bir kullanımdır ve bu meyanda mahlûk "halk", güç yetirilen "güç", umulan "ümit", arzu edilen "arzu" şeklinde isimlendirilmesi gibi *kûn* kelimesiyle yaratılan da "kelime" şeklinde isimlendirilmiştir. Aynı şekilde çok cömert ve ikbal sahibi olanlara mübalağa yoluyla "O, cömertliğin bizzat kendisidir, mahz-ı keremdir, ikbali açık olandır" denilmektedir. Bu şekilde İsa'nın babasız ve nutfesiz mücerret "kûn" (ol) kelimesiyle yaratılması, Âdem'in de nutfesiz ve babasız (ve annesiz) yaratılması gibidir. Nitekim Allah Kur'an'da "Gerçekten Allah katında İsa'nın durumu, Âdem'in durumu gibidir; Allah onu topraktan yarattı, sonra ona 'ol' dedi, o da oluverdi" (Âl-i İmrân 3/59) buyurmuştur.

.....

148 Râzî, *Tefsîr*, mtn. I, 32 / trc. I, 39; mtn. XI, 191 / trc. IX, 5-6; mtn. XXV, 120 / trc. XVIII, 109.

149 Râzî, *Tefsîr*, mtn. XI, 191 / trc. IX, 5-6.

2. Âdil hükümdarın yeryüzünde adaletin ve ihsanın ortaya çıkmasına sebep olduğu için “Allah’ın gölgesi ve nuru” diye isimlendirilmesi gibi Hz. İsâ da Allah’ın kelâmındaki şüphe ve tahrifatı gidermesi sebebiyle Allah’ın kelâmının ortaya çıkmasına sebep olduğu için “Allah’ın kelimesi” diye isimlendirilmiştir.

3. Kur’an’a göre Hz. İsâ daha beşikte iken konuşmuş ve böylece konuşma/kelâm/kelime hususunda büyük ve farklı bir dereceye ulaşmıştır. Bu yüzden kendisine *kelime* denmiştir.

4. Kelimenin mâna ve hakikatları ifade etmesi gibi İsâ’nın da konuşmalarında ilâhî mâna ve hakikatlerden bahsetmesi dolayısıyla ona *kelime* denmiştir.

5. Hz. İsâ’nın geleceği kendinden önceki peygamberlerin kitaplarında/kelâmında/ kelimelerinde haber verilmiştir. Bundan dolayı peygamber olarak geldiğinde “İşte bahsedilen kelâm/kelime budur” denilmiş ve “*kelime*” diye adlandırılmıştır.

6. İnsanın bazan “fazlullah” ve “lutfullah” olarak isimlendirilmesi gibi Hz. İsâ da alem olan ismi “kelimetullah” ve “rûhullah” ile isimlendirilmiştir. Zira Allah’ın kelimesi bizzat onun kelâmıdır.¹⁵⁰

Râzî hristiyanlarca Allah’ın kelâmı olarak kabul edilen Hz. İsâ’nın Allah’ın oğlu olarak da kabul edilmesine işaret ederek bununla ilgili de bunun hakiki değil de mecazi anlamda bir kullanım olduğu fikrini ortaya koymuştur. Ona göre “Halil” (sevgili, dost) kelimesinin Hz. İbrâhim için bir şeref pâyesi olarak kullanılması gibi oğul/*ibn* kelimesi de İncil’de bu mânada kullanılmıştır. Daha sonra hristiyanlar dinlerinde aşırı gittikleri için mecaz anlamda kullanılan bu kelimeyi hakiki anlamına hamlederek gerçekten Hz. İsâ’nın Tanrı’nın oğlu olduğunu söylemişlerdir.¹⁵¹

Râzî, yukarıda zikredilen “Kelimetuhu elkâhâ ilâ Meryem ve rûhun minhu” (Meryem’e ilkâ ettiği bir kelimesi ve O’ndan bir ruh-tur” (Nisâ 4/171) âyetindeki kelimeden sonra Hz. İsâ’nın O’ndan bir ruh/rûhullah/Allah’ın ruhu oluşu hakkında da değerlendirmelerde bulunmuştur:

.....

150 Râzî, *Tefsîr*, mtn. VIII, 37-38 / trc. VI, 291-292; mtn. VIII, 50-51 / trc. VI, 312-313; mtn. XI, 115 / trc. VIII, 426.

151 Râzî, *Tefsîr*, mtn. XVI, 34 / trc. XI, 481-482.

1. İnsanlar, bir şeyin son derece temiz ve nezih olduğunu ifade etmek istedikleri zaman onun maddî şeylerden âzâde olduğunu ifade etmek için “O bir ruhtur” dedikleri gibi, Hz. İsa’nın da babasız olarak Cebrâil’in üflemesiyle yaratılması dolayısıyla maddî sebeplerden âzâde tertemiz olduğunu ifade etmek için Hz. İsa *ruh* olarak isimlendirilmiştir.

2. Hz. İsa dinî ve mânevî olarak insanların hayat bulmalarına sebep olmuştur, bu bakımdan sanki hayat kaynağıdır. Ruh da hayatın ve canlılığın kaynağı olduğu için kendisine *ruh* denilmiştir.

3. Hz. İsa’nın Allah’tan/Allah tarafından bir ruh olması, O’ndan bir rahmet olması anlamındadır.

4. Arapça’da ruh kelimesi “üflemek” anlamındadır ve bu mânâda ruh ile *rîh* (rüzgâr) birbirine yakın iki kelimedir. Buna göre ruh, Hz. Cebrâil’in üflemesinden ibaret olup, “minhu” (O’ndan) sözü de Cebrâil tarafından yapılan bu üflemenin Allah’ın emri ile ve Allah’tan olduğunu belirtmek içindir.

5. Ruh kelimesi nekre bir kelime olup, buradaki tenvin tâzîm ifade etmektedir. Buna göre mânâ, “kutsî, yüce ve şerefli ruhlardan bir ruh” şeklinde olmuş olur.¹⁵²

Râzî, Hz. İsa’yı tanrılaştırdıkları konusunda hristiyanlara ciddi eleştiriler yöneltmiştir. *Münâzara fi’r-red ale’n-nasârâ* adlı eseri bu eleştiriler ve tartışmalarla doludur. Burada geçtiği üzere bilginimiz, *Münâzara*’da Hârizm’e gelen hristiyan rahibi/misyoneri ile tartışma esnasında Hz. İsa’nın tanrılığı iddiasını reddederken Tanrı’nın cisim ve araz olmadığını ve yer kaplamadığını, Hz. İsa’nın ise cisim ve araz olarak bütün insanî özellikleri bünyesinde barındırdığını söyler. Râzî’ye göre Hz. İsa’nın Tanrı olabilmesi için üç ihtimalden birinin söz konusu olması gereklidir: İsa ya görünen cismanî şahıs olarak Tanrı’dır ya da Tanrı bütününü veya bir cüzüyle İsa’ya hulûl etmiştir. Ona göre İsa’nın, şahıs olarak bütününü Tanrı olması söz konusu olamaz. Çünkü o takdirde çarmıhta öldüğü zaman âlemin bütününü Tanrısız kalması gerekirdi. Tanrı’nın bütününü İsa’ya hulûl etmesi de imkânsızdır. Çünkü Tanrı’nın bir cisme hulûl etmesi, O’nun cisim ve araz olmasını gerektirir. Eğer cisim ise Tanrı’nın bir cisme hulûlü, cüzlerinin

.....

152 Râzî, *Tefsîr*, mtn. XI, 115-116 / trc. VIII, 427.

bu cismin cüzlerine karışması demektir. Bu da Tanrı'nın cüzlerinden ayrılığı sonucunu doğurur. Böyle bir şey kesinlikle mümkün değildir. Eğer araz ise bir mekâna muhtaç demektir. Böyle bir şey de mümkün değildir. Tanrı'nın bir cüzünün İsâ'ya hulûl etmesi de imkânsızdır. Çünkü hulûl eden bu cüzün Tanrı'dan ayrılması Tanrı'nın tanrılığının kalmaması demektir. Bunun yanında İnciller, Hz. İsâ'nın Tanrı'ya ibadete son derece rağbet ettiğini göstermektedir. Oysa Tanrı'nın başka bir Tanrı'ya ibadet etmesi mümkün değildir.¹⁵³

Tartışmanın bundan sonrasında Râzî, hristiyanı, Hz. İsâ'nın tanrılığının delilinin ne olduğunu sorar. O da elinde kendisinden önce hiç kimsede görülmeyen çok büyük mucizelerin zuhuru olduğunu söyler. Râzî bu noktada, meseleye metodolojik açıdan yaklaşarak usul ilmi açısından bir tartışma başlatır. Hristiyanı, delilin yokluğunun medlûlün/delil getirilenin yokluğunu gerektirmediğini kabul edip etmediğini sorar. Bunu sormasının sebebi şudur: Eğer, delilin yokluğu medlûlün/delil getirilenin yokluğunu gerektirirse, ezelde âlemin yokluğundan Tanrı'nın da yokluğunun kabul edilmesi gerekir. Eğer delilin yokluğu medlûlün/delil getirilenin yokluğunu gerektirmezse, buradan, bu mucizelerin Hz. İsâ'dan başkasında görülmemesinin, Tanrı'nın ondan başkasına hulûl etmediğini göstermediği sonucuna ulaşılır.¹⁵⁴

Bunun yanında Râzî, İsâ'nın mucizelerinin tanrılığına değil, peygamberliğine delâlet ettiğini söyler. Çünkü bütün peygamberler mucizelerini kendi kudretleriyle değil Tanrı'nın kudretiyle göstermişlerdir. Kaldı ki meselâ; Hz. Mûsâ'nın mucize olarak yılanı asâya çevirmesi, Hz. İsâ'nın ölüyü diriltilmesinden daha zordur. Zira arada cins farkı bulunmaktadır. Bu, Mûsâ'nın tanrılığını gerektirmediği gibi o da, İsâ'nın tanrılığını gerektirmez.¹⁵⁵

.....

153 Râzî, *Münâzara fi'r-red ale'n-nasârâ*, s. 22-25 / *Hristiyanlığın Reddine Yönelik Tartışmalar*, s. 50-51; Işık, "Fahreddin Razi'nin 'Münazara fi'r-Reddi ale'n-Nasara' Adlı Eseri Üzerinde Bir İnceleme", s. 123.

154 Râzî, *Münâzara fi'r-red ale'n-nasârâ*, s. 25-29 / *Hristiyanlığın Reddine Yönelik Tartışmalar*, s. 52-53; Işık, "Fahreddin Razi'nin 'Münazara fi'r-Reddi ale'n-Nasara' Adlı Eseri Üzerinde Bir İnceleme", s. 123-124.

155 Râzî, *Münâzara fi'r-red ale'n-nasârâ*, s. 27 / *Hristiyanlığın Reddine Yönelik Tartışmalar*, s. 53; Işık, "Fahreddin Razi'nin 'Münazara fi'r-Reddi ale'n-Nasara' Adlı Eseri Üzerinde Bir İnceleme", s. 124.

Hristiyan rahip çarmıh konusunda, İsâ'nın cesedinin asıldığını, ruhunun ise asılmadığını söyler. Böylelikle İsâ'daki tabiat ayrılığına ve insanî ve ilâhî iki tabiatın varlığına işaret eder. Tanrı'nın bütünüyle veya bir cüzüyle İsâ'ya hulûl ettiği şeklindeki görüşe ise karşı çıkar. Sadece içlerinden bir gruba göre İsâ'nın suretinin, Tanrı'nın suretinin kendisinde tecelli ettiği bir suret olduğuna inandıklarını işaret eder. Hz. Muhammed hakkında da buna benzer hadislerin olduğunu iddia eder. Hristiyan bilgine göre Mesih'in Tanrı'nın oğlu olması gerçek mânada değil, mecazi olarak, büyüklük ve yücelik anlamındadır. Aynı yaklaşımla müslümanların Hz. İbrâhim'e Allah'ın dostu, Hz. Muhammed'e de Allah'ın sevgilisi dediklerini belirtir. Hristiyan daha sonra Kur'an'ın "Yahudilerin Hz. Üzeyir'i, hristiyanların da Hz. İsâ'yı Allah'ın oğlu" olarak kabul ettiklerini ifade ettiğini ve bunu bütün yahudi ve hristiyanlara teşmil ettiğini söyleyerek buna karşı çıkar.¹⁵⁶

Bunun üzerine Râzî, önce hristiyanın, Hz. Muhammed'in peygamberliğinin tevâtürle sabit olması konusundaki şüphelerini ortadan kaldırır. Hadis usulü açısından bazı meseleleri açıklayarak Hz. Muhammed'in teşbih ve tecsimi çağrıştıran hadislerinin mecazi anlam ifade ettiklerini söyler. Yahudilerin Üzeyir'i, hristiyanların da Mesih'i Allah'ın oğlu olarak kabul etmeleri meselesinde Râzî, müslümanların bu konuda sadece Kur'an âyetlerini naklettiklerini söyler. Bu, yalnızca onların bu durumundan haber vermektir, her zaman hepsinin buna inandıkları anlamına gelmemektedir. Râzî bundan sonra "Allah'ın oğlu", "dostu", "sevgilisi" tabirleri üzerindeki yorumlarına geçer. Mecazi anlamlarına rağmen, "Allah'ın oğlu" tabiri ile diğer tabirler arasında fark bulunduğunu belirtir. Diğerlerini kullanmanın uygun olmasına rağmen "Allah'ın oğlu" tabirinin, yol açtığı sakıncalar göz önünde bulundurularak kullanılmasının uygun olmadığını söyler.¹⁵⁷

Râzî, teslisin ikinci unsurundan sonra üçüncü unsuru üzerinde de değerlendirmelerde bulunmuştur. Bakara sûresinin 253. âyetinde geçen "Meryem oğlu İsâ'ya açık mucizeler verdik ve onu kutsal ruh

.....

156 Râzî, *Münâzara fi'r-red ale'n-nasârâ*, s. 36-40 / *Hristiyanlığın Reddine Yönelik Tartışmalar*, s. 58-61; Işık, "Fahreddin Razi'nin 'Münazara fi'r-Reddi ale'n-Nasara' Adlı Eseri Üzerinde Bir İnceleme", s. 124.

157 Râzî, *Münâzara fi'r-red ale'n-nasârâ*, s. 41-48 / *Hristiyanlığın Reddine Yönelik Tartışmalar*, s. 62-67; Işık, "Fahreddin Razi'nin 'Münazara fi'r-Reddi ale'n-Nasara' Adlı Eseri Üzerinde Bir İnceleme", s. 125-126.

ile destekledik/güçlendirdik” âyetinin tefsirinde Râzî, kutsal ruhun anlamı üzerinde müfessirlerin görüşlerini sıralamıştır:

1. Kutsal ruh Cebrâil’dir ve bunun delili “De ki onu kutsal ruh indirdi” (Nahl 16/102) âyetidir. Hasan-ı Basrî’ye göre kutsal lafzından maksat Allah, ruh lafzından maksat da Cebrâil’dir. Buradaki izâfet/tamlama teşrif içindir. Âyette Hz. Îsâ’yı kutsal ruh ile destekledik/güçlendirdik demek, “Hz. Îsâ’ya işinin başında, ortasında ve sonunda Cebrâil vasıtasıyla yardımcı olduk” demektir. İşin başında yardımcı olmasının delili, Allah’ın “Ona ruhumuzdan üfledik” (Tahrîm 16/12) buyurması, işin ortasında yardımcı olmasının delili, Hz. Cebrâil’in ona ilimleri öğretmesi ve onu düşmanlarından koruması, işin sonunda yardımcı olmasının delili de, yahudilerin onu öldürmek istediklerinde Cebrâil’in onu kurtarması ve göğe yükseltmesidir.

2. İbn Abbas’a göre kutsal ruh, Hz. Îsâ’nın kendisiyle ölüleri dirilttiği isimdir/ism-i a’zam’dır.

3. Ebû Müslim’e göre kutsal ruh, Allah’ın Cebrâil vasıtasıyla Meryem’e üflediği temiz ruhtur ve bu ruh vasıtasıyla erkek ve dişi nutfeler bir araya gelerek diğer varlıklardan farklı bir şekilde Hz. Îsâ yaratılmıştır.¹⁵⁸

Râzî’nin değindiği bir diğer konu havârilere. O, havârilere konusunda bilgi verirken âlimlerin havârilere kimliği konusunda ihtilâf ettiklerini söylemiştir:

1. Bunlar balıkçılardır. Balık avlarken Hz. Îsâ yanlarına gidip mucize göstermiş, onlar da ona inanmışlardır. İşte havârilere bunlardır.

2. Annesi, Hz. Îsâ’yı bir boyacının yanına çalışmak için verir. Bir defasında Îsâ bütün elbiseleri aynı küpe batırır, çıkardığında hiçbirinin rengi bozulmadan durur. Bu mucizeyi görenler ona inanırlar. İşte havârilere bunlardır.

Râzî’nin zikrettiği bu mucize İbrânîce Tomas İncili’nin Paris el yazmasında geçmektedir. Burada Hz. Îsâ Salem isimli bir boyacının atölyesinin önünde çocuklarla oynarken içeri girerek boyanmak üzere getirilen kumaşların hepsini bir tek kazana atmış, mucize eseri olarak da her bir kumaşı sahibinin istediği renkte kazandan çıkarmıştır.¹⁵⁹

.....

¹⁵⁸ Râzî, *Tefsîr*, mtn. VI, 217 / trc. V, 392-393.

¹⁵⁹ Sanıkçioğlu, *Diğer İnciller*, s. 33.

3. Havârilere Hz. İsmâ'ya tâbi olan on iki kişidirler. Onlar acıktıkça ve susadıkça Hz. İsmâ elini yere vurup onlara ekmek ve su çıkarmaktaydı. Bunun üzerine onlar, “Bizden daha faziletli olan kimdir, biz sana iman ettik” demişler, Hz. İsmâ da, “Sizden daha faziletli olan kendi elinin emeğini yiyendir” deyince elbise/çamaşır yıkamaya başlamışlar, bundan dolayı havâri adını almışlardır.

4. Hz. İsmâ bir yemekte iken yemeğin hiç bitmediğini gören bir hükümdar, bütün yakınları ile birlikte ona tâbi olmuştur. İşte havârilere bunlardır.¹⁶⁰

Râzî, Kaffâl'den bütün bunları özetleyen bir alıntı yapmaktadır: “Bu on iki havârinin bir kısmının hükümdar, bazısının balıkçı, bazısının da çamaşırcı olması mümkündür. Aynı zamanda hepsi de Hz. İsmâ'nın yardımcısı ve onu sevmeye, ona itaat etmeye ve ona hizmet etmeye hususunda son derece ihlâşlı ve samimi oldukları için *havâri* olarak isimlendirilebilirler.¹⁶¹ Râzî on iki havâri arasında Şem'un (Petrus), Yâkub ve Yuhannâ b. Zebîdî'nin isimlerini saymaktadır.¹⁶²

Râzî Yâsîn sûresinin 13-14. âyetlerinde bahsedilen şehrin Antakya ve gönderilen elçilerin de Hz. İsmâ'nın ümmetinden olduğunu, bunların Hz. Muhammed'in zamanına yakın bir kavme gönderilmiş peygamberler olup, Cenâb-ı Hakk'ın da beyan ettiği gibi üç kişi olduklarını söylemektedir.¹⁶³ Tefsirinin diğer bir yerinde de meşhur olan bu kıssayı şöyle anlatmaktadır: “Hz. İsmâ Antakya'ya iki elçi gönderdi. İki zat oradakileri Allah'ın birliğine davet ettiler. Anadan doğma körleri ve alaca hastalarını iyileştirme, ölüleri diriltme gibi mucizeler gösterdiler. Ama oranın kralı bunları hapsetti. Derken onların peşi sıra bir üçüncüsü olan Şem'un gönderildi. O, kralın yanına vardı ve açıktan peygamberlik iddiasında bulunmadı, güzel bir siyaset ile kralın yanına yaklaştı ve sonra ona, ‘Duyuyorum ki hapiste enteresan şeyler iddia eden iki kişi varmış, ne dediklerini duyalım görelim diye huzura çıkarılmazlar mı acaba?’ dedi ve o kişi huzura getirildi. Onlar hak sözlerini söylediler. Bunun üzerine Şem'un onlara ‘Bir deliliniz var mı?’ deyince onlar da ‘evet’ deyip anadan doğma körleri, alacaları iyileştirdiler, ölüleri

•••••

160 Râzî, *Tefsîr*, mtn. VIII, 67-68 / trc. VI, 341-342.

161 Râzî, *Tefsîr*, mtn. VIII, 69 / trc. VI, 342.

162 Râzî, *Tefsîr*, mtn. VIII, 65 / trc. VI, 337.

163 Râzî, *Tefsîr*, mtn. XXVI, 51 / trc. XVIII, 457.

dirilttiler. Bunun üzerine Şem‘ün, ‘Ey kral! Onları yenmek istiyorsan taptığınız ilâhlara söyle, onlar bunu halletsinler’ dedi. Bunun üzerine kral, ‘O ilâhların görmediklerini, duymadıklarını ve bilmediklerini sen biliyorsun’ dedi. Şem‘ün da ‘Öyleyse hak bu ikisinin tarafında demektir’ dedi. Kral ve bir grup insan bunun üzerine iman ettiler. Ama diğer insanlar küfürde devam ettiler ve üstünlük yine o kâfirlerde kaldı.”¹⁶⁴

Havâirlerden başka İncil’den de söz eden Râzî, “İncil’in sûrelerinden biri de Meseller sûresidir” demektedir¹⁶⁵ ki herhalde bununla bölümlerini kastetmektedir. Râzî İncil’den direk alıntılar da yapar. Göklerin melekûtunun, tarlasına iyi tohum eken birine benzediğini, sonra düşmanların tarlaya karaca tohumu ektiklerini anlattığı kısım,¹⁶⁶ Matta İncili’nin on üçüncü babının 24-32. âyetlerinde geçmektedir. Farklılıklar nüsha ve tercüme farklılığı olsa gerektir. Ancak Râzî’nin “İncil’in on yedinci bölümündendir (babındandır)” dediği ilimle ilgili kısımlar dört İncil’de de ilgili babda yoktur.

Râzî hristiyan din adamlarından söz ederken rahibin, kalbinde korku ve haşyet yerleşmiş olan, korkunun izi yüzünde ve elbisesinde görünen kimse olduğunu; örfte ise rahibin, manastırlarda yaşayan din adamları olduğunu söylemektedir.¹⁶⁷

Râzî Hac sûresinin 40. âyeti olan “Şayet Allah insanlardan bazı-sını bazılarıyla defetmemiş olsaydı içinde Allah’ın isminin çokça zikredildiği *savâmi’-biya’-salavât-mesâcid* harap olurdu” âyetinin tefsirinde, âyette geçen *biya’* kelimesinin Ebû Ali’ye göre hristiyanların ibadet mahalli olduğunu belirtmiştir. *Savâmi’*, hristiyanların sahrada, çölde, tenhalarda yaptıkları ibadethaneleri, yani manastırlardır. *Biya’* ise hristiyanların şehirlerde yaptıkları ibadethaneleri, yani kiliselerdir. Zeccâc ise âyetteki *salavât* kelimesinin hristiyanların ibadet yeri olduğunu belirtmiştir.¹⁶⁸

Bilginimiz, “Ey iman edenler! Oruç, sizden öncekilere farz kılındığı gibi, Allah’a karşı gelmekten sakınasınız diye, sayılı günlerde size de farz kılındı” (Bakara 2/183-184) âyetinin tefsirinde, Hasan-ı Basrî

.....

164 Râzî, *Tefsîr*, mtn. XXVI, 54 / trc. XVIII, 462-463.

165 Râzî, *Tefsîr*, mtn. II, 73 / trc. II, 53.

166 Râzî, *Tefsîr*, mtn. II, 133-134 / trc. II, 177-178.

167 Râzî, *Tefsîr*, mtn. XVI, 37 / trc. XI, 485.

168 Râzî, *Tefsîr*, mtn. XIII, 40 / trc. XVI, 322.

ve Şa'bî'den rivayetle elli günlük hristiyan orucundan söz eder. Ancak burada anlattıkları mitolojik karakterlidir. Hasan-ı Basrî'den rivayet edilen görüşe göre Allah, Ramazan ayı orucunu hristiyanlara da farz kılmıştır. hristiyanlar da bu orucu tutmuşlar ve Ramazan ayı bir sene çok şiddetli bir sıcağa rastladığı için, onu her sene aynı mevsimde olan bir zamana aktarmışlar, sonra da onun vaktini artırmayı düşünerek ona on gün daha ilâve etmişlerdir. Başka bir görüşe göre hükümdarları hasta olmuş, iyileşmesi halinde yedi gün oruç tutmayı adanmıştır ve hristiyanlar oruçlarına bu yedi günü de ilâve etmişlerdir. Derken başka bir hükümdar gelmiş ve geriye kalan üç günü de tutmalarını istemiş ve böylelikle oruç elli güne tamamlanmıştır. Şa'bî'den rivayet edilen görüşe göre ise hristiyanlar, orucun müddetini sağlama almak istemişler, bu maksatla otuz günlük orucun başına ve sonuna birer gün ilâve etmişlerdir. Daha sonra gelen her nesil, kendilerinden önceki bu âdeti benimseyip her biri başa ve sona birer gün ilâve etmişler ve böylelikle oruç elli güne ulaşmıştır. Muhammed ümmetine yevm-i şekte oruç tutmanın mekruh olmasının sebebi de budur.¹⁶⁹

Râzî tebşirat konusunu tahrifle ilintili olarak incelemektedir. Çünkü ona göre yahudiler gibi hristiyanlar da, kutsal kitaplarını öncelikle Hz. Muhammed'in nübüvvetine delâlet eden âyetleri gizlemek suretiyle tahrif etmişlerdir.¹⁷⁰ Bilginimiz, Hz. Muhammed'in İncil'de müjdelenmesiyle ilgili Yuhanna İncili'ndeki Paraklit kelimesi üzerinde durarak bu konuda Hz. İsa'nın havâirilerine şöyle dediğini söylemektedir: "Ben gidiyorum, size kendi kafasından konuşmayan, Hakk'ın ruhu olan Faraklit gelecektir. O, ancak kendisine söylenildiği (vahyedildiği) şekilde konuşur." Râzî'ye göre bunun delili Allah'ın, "Ben ancak bana vahyolunana uyarım" (Ahkâf 46/9, Yûnus 10/15) âyetidir. Râzî bu sözünü Yuhanna'daki (14/15-17, 26; 15/26; 16/7-8, 12-13) Paraklitos/Periklitos kelimesinin diğer müslüman bilginler gibi, kilisenin kutsal ruh olduğunu söylemesinin aksine Hz. Muhammed olduğu görüşündedir. O, bu kelimenin izahı hususunda iki görüş olduğunu söyler:

1. Faraklit, "şefaati eden ve şefaati makbul olan kimse" demektir. Bu da Hz. Muhammed'in sıfatıdır.

.....

169 Râzî, *Tefsîr*, trc. IV, 321.

170 Râzî, *Tefsîr*, trc. XII, 472.

2. Hristiyanlardan bazısı, Faraklit'in, hak ile bâtılın arasını ayıran kimse demek olduğunu, bu kelimenin aslında süzgeç anlamındaki “râvûk” kelimesi gibi, “Fârûk” olduğunu söylemişlerdir. Faraklit'teki “lit/leyt” ekine gelince bu da işin aslını araştırıp ortaya koyma anlamındadır. Nitekim “şeyb”, “eşyeb” ve “zû şeybin” kelimeleri de aynı vezindendir. Bu da İslâm dininin niteliğidir. Çünkü İslâm dini ve onun peygamberi hak ile bâtılın arasını ayırmıştır.¹⁷¹

Sonuç

Ansiklopedik bir bilgin ve sıra dışı bir müfessir olan Râzî, *et-Tefsîrû'l-kebîr*'inde, çeşitli dinlerle ilgili çok fazla malzemeyi kullanmış ve âyetlerin tefsirinde bunlardan en iyi şekilde istifade etme yoluna gitmiştir. Bunun yanında özellikle Zerdüştlük'le ilgili bilgilerinde mitolojileri de belli bir değer olarak kullanmaktan çekinmemiştir. Dahası muhtasar şekilde de olsa, *İ'tikâdât*'ında milel-nihal geleneğini devam ettirmiştir.

Râzî'nin bilgileri günümüze oranla elbette daha özlü ve eksiktir ki 700 yıl öncesi göz önüne alındığında bu durum son derece normaldir. Bununla birlikte bu bilgiler günümüz bilgileriyle büyük oranda benzerlik arz etmektedir.

Râzî'nin en orijinal yönlerinden birisi tefsirinde Tevrat ve İncil'den nakiller yapan ilk müfessir kabul edilmesidir.

Râzî'nin, dinler tarihi ile ilgili bilgilerin bulunduğu eserlerinde kullandığı yöntemin bugünkü bilimsel metodolojiyle uyduğunu söylemek mümkündür. Dinlerle ilgili bilgilerinde, devrindeki temel kaynaklara müracaat etmesinin yanında sahâbeden ve tâbiinden de rivayette bulunmuştur.

Râzî'nin dinlerle ilgili verdiği bilgiler belli bir devreyi aksettirdiği için son derece önemlidir. Onun bu durumuyla, İslâm dünyasındaki dinler tarihi çalışmalarında bir Şehristânî, bir İbn Hazm gibi müracaat edilmesi gereken önde gelen bir kaynak olduğunu söyleyebiliriz.¹⁷²

•••••

171 Râzî, *Tefsîr*, trc. II, 462-463.

172 Râzî'nin dinler tarihçiliği ve çeşitli dinlerle ilgili bilgi ve görüşleri hakkında daha ayrıntılı bir değerlendirme için bk. Işık, *Dinler Tarihi Açısından Fahreddin Razi ve Eserleri*, s. 200-202; a.mlf., “Fahreddin Razi'nin Çeşitli Dinler ile İlgili Bilgi ve Görüşleri”, s. 204.

Bibliyografya

- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1988.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî, *eş-Şâmil fî usûli'd-dîn*, nşr. Helmut Klopfer, Kahire: Dârü'l-Arab, 1988-1989.
- Demirci, Kürşat, *Vedalar*, İstanbul: İşaret Yayınları, 1991.
- Ebü'l-Meâlî, Muhammed b. Ubeydullah, "Beyânü'l-edyân", Arapça trc. Yahyâ el-Haşşâb, *Câmiatü Kâhire Mecelletü Külliyyeti'l-âdâb*, XIX/I (1958), s. 11-58.
- Goldziher, Ignaz, "Ehl-i Kitaba Karşı İslam Polemiği II", trc. Cihad Tunç, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, sy. 5 (1982), s. 249-277.
- Gündüz, Şinasi, *Sâbiiler: Son Gnostikler*, Ankara: Vadi Yayınları, 1995.
- Işık, Hidayet, *Dinler Tarihi Açısından Fahreddin Razi ve Eserleri*, Konya: Numan Teknik, 2005.
-, "Fahreddin Razi'nin Çeşitli Dinler ile İlgili Bilgi ve Görüşleri", *Dinî Araştırmalar*, III/7 (2000), s. 161-204.
-, "Fahreddin Razi'nin 'Münazara fi'r-Reddi ale'n-Nasara' Adlı Eseri Üzerinde Bir İnceleme", *Marife*, I/3 (2002), s. 119-132.
-, "Fahreddin Razi'nin Din Anlayışı İçersinde Putperestliğin Yeri ve Putperestlikle İlgili Verdiği Bilgiler", *Dinler Tarihi Araştırmaları-II* (Sempozyum: 20-21 Kasım 1991, Konya), Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2000, s. 35-54.
-, "İslam Bilginlerinin 'Seneviyye' Adı Altında Dualist Dinlere ve Mezheplere Yaklaşımları", *Dinî Araştırmalar*, VI/18 (2000), s. 152-158.
- İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân*, Beyrut, ts.
- İbn Hazm, *Kitâbü'l-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihal*, Beyrut: Dâr-rû'l-ma'rife, 1395/1975.

- İbnü'l-Kiftî, Cemâleddin Ebü'l-Hasan Ali b. Yûsuf, *Ahbârü'l-ulemâ' bi-ahbâri'l-hükemâ'*, Kahire: Mektebetü'l-Mütenebbî, 1326.
- Katar, Mehmet, "İsrail Kavminin Seçilmişliği Üzerine Bir Araştırma", *İslâmî Araştırmalar*, XX/2 (2007), s. 172-177.
- Küçük, Abdurrahman, "Yahudilikteki Arz-ı Mev'ud Anlayışının Boyutları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXIII/1 (1994), s. 101-111.
- Mohapatra, Amulya Ranjan, *Philosophy of Religion: An Approach to World Religions*, India: Sterlings Publishers, 1990.
- Monnot, Guy, *Islam et Religions*, Paris: Editions Maisonneuve, 1986.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn, *Tebşiratü'l-edille fî usûli'd-dîn*, nşr. Hüseyin Atay, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1993.
- Râzî, Fahreddin, *el-Erbâin*, Kahire: Mektebetü'l-külliyeti'l-Ezheriyye, 1986.
-, *Hadâiku'l-envâr fî hakâiki'l-esrâr (Câmiu'l-ulûm)*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1753; Râşid Efendi, nr. 1131; Esad Efendi, nr. 2559.
-, *İ'tikâdâtü fıraki'l-müslimîn ve'l-müşrikîn*, nşr. Ali Sâmî en-Neşşâr, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1402/1982; nşr. Tâhâ Abdürreûf Sa'd - Mustafa el-Hevârî, Kahire: Mektebetü'l-külliyâtî'l-Ezheriyye, 1398/1978; nşr. Muhammed Mu'tasım-Billâh el-Bağdâdî, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-Arabî, 1407/1986.
-, *Me'âlimü usûli'd-dîn*, nşr. S. Dügaym, Beyrut: Dârü'l-fikri'l-Arabî, 1992; *İslam İnancının Temel Konuları* adıyla trc. Nadim Macit, Erzurum: İhtar Yayıncılık, 1996.
-, *el-Mebâhisü'l-meşrikiyye*, nşr. Muhammed Mu'tasım-Billâh el-Bağdâdî, Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1410/1990.
-, *Mefâtihu'l-gayb (et-Tefsîrû'l-kebîr)*, Kahire: el-Matbaatü'l-Behiyye, ts.
-, *el-Metâlibü'l-âliye*, nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1407/1987.
-, *el-Muhassal*, nşr. S. Dügaym, Beyrut: Dârü'l-fikri'l-Arabî, 1992; *Kelâma Giriş* adıyla trc. Hüseyin Atay, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1978.
-, *Münâzara fi'r-red ale'n-nasârâ*, nşr. Abdülmecîd en-Neccâr, Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1986; *Hristiyanlığın Reddine Yönelik Tartışmalar* adıyla trc. Hidayet Işık, İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.

-, *Münâzarât*, nşr. Fethullah Huleyf, Beyrut: Darü'l-meşrik, 1967.
-, *Tefsîr-i Kebîr (Mefâtihu'l-gayb)*, trc. Suat Yıldırım v.dğr., Ankara: Akçağ Yayınları, 1988-1995.
- Sarıkcıoğlu, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, İstanbul: Bayrak Yayıncılık, 1983.
-, *Diğer İnciller*, Isparta: Fakülte Kitabevi, 2005.
- Schimmel, Annemarie, *Dinler Tarihine Giriş*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1955.
- Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, nşr. Muhammed Seyyid Kîlânî, Kahire: Şeriketü mektebe ve Matbaatü Mustafa el-Bâbî ve evlâdühû, 1386/1976.
- Tümer, Günay - Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ankara: Ocak Yayınları, 1993.
- Uludağ, Süleyman, *Fahrettin Râzî: Hayatı, Fikirleri, Eserleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.
- Vâfî, Ali Abdülvâhid, *el-Esfârü'l-mukaddese fi'l-edyâni's-sâbika li'l-İslâm*, Kahire: Dâru nehdati Mısır, ts.
- Zerkân, Muhammed Sâlih, *Fahrüddîn er-Râzî ve ârâühü'l-kelâmiyye ve'l-felsefiyye*, Kahire: Dârü'l-fikr, 1963.